

«DROSCHAK»

REVUE MENSUELLE

organe

de la F. R. A. D'

ԴՐՕՇԱԿ

№ 6 DECEMBRE

1925

PARIS (France)

«ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՆԱՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

ԻՆՖԵՆՈՐՄԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

ԵՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅՕՇՈՏՈՐՄԱՆ

Այս ամի խօսք, որ այնքան յաճախ հղյուված լինի բոլշևիկեան գրականութեան և քաղաքականութեան մէջ, որքան ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը: Ի՞նչ միջև իշխանութեան տիրանալը բոլշևիկները բոլոր հողերի ուղղութեամբ յայտարարում էին, թէ ժողովուրդների միջև բնականն յարաբերութիւններ չեն կարող գոյութիւն ունենալ, մինչև որ նրանցից իւրաքանչիւրի, անգամ ամենափոքրիկի համար չապահովի սեփական ճակատագիրը ազատ և անկաշկանդ ձեւով տնօրինելու իրաւունքը: Այս իրաւունքի առաջ պէտք է տեղի տան բոլոր ռազմական, քաղաքական և տնտեսական նկատումները, ասում էին նրանք. պետութիւններն իսկ պէտք է կործանւին, եթէ նրանք արգելք են հանդիսանում ազգերի ինքնորոշման իրաւունքի գործադրութեան: Մենք կանգնած ենք այս տեսակէտի վրայ և պատրաստ ենք պաշտպանել այն մինչև իսկ Ռուսաստանը բաժան-բաժան անելու գնով կարճ և նոյն բանն անել և Կ. Կառչեկին Գերմանիայի վերաբերմամբ—յոթորտուներով բացականչում է Լենինը իր յօրաձեռնից մէկում, զեռ համաշխարհային պատերազմից առաջ:

Այսպէս ինքնին ասպտամբութեան առաջին օրերին բոլշևիկները, ի գործադրութիւն այս սկզբունքի, ղեկընտով հրահանգեցին, որ Ռուսաստանի սահմաններում ապրող ազգերն ազատ են սեփական հայեցողութեամբ որոշելու պետական պատկանելիութեան խնդիրը: Այդ ղեկընտով նրանցից ամէն մէկին իրաւունք էր տրուած լուծել Ռուսաստանի քաղաքացիութեան մէջ, կամ առանձին ինքնավար կեանք ստեղծել իր համար. կապել Ռուսաստանում ապրող միւս ազգերի հետ դաշնակցական կապերով, կամ բոլորովին անջատել նրանցից և անկախ պետութիւն կազմել:

Ազգերի ինքնորոշման իրաւունքի այս թմբկահարութիւնը գործնականում այն արդիւնքն ունեցաւ միայն, որ մի կարճատեւ ժամանակ բոլշևիկների համար որոշ հմայք ստեղծեց թէ՛ միջազգային աշխատակորութեան և թէ՛ մի շարք ճնշւած ժողովրդների մէջ, որոնք բոլշևիկեան ղեկէտը կատարած գործի հետ շփոթելու միտմտութիւնն ունէին դեռ եւս Առաջին անգամ էր պատմութեան մէջ, որ մի մեծ երկրի իշխանութիւն այնքան մեծահոգի, այնքան անվերապահ ձեւով իւրաքանչիւր ժողովրդի տէր ու տնօրէն էր «դարձնում» իր ճակատագրի, և, հասկանալի է, որ նման մի քալ ընդհանուր խանդավառութիւն պէտք է առաջ բերեր ամէն տեղ, ուր իշխողների բռնադատիչ կամքը օրէնքի ձեւով պարտադրուած է ճնշւածների բազմութեանը:

Սակայն երկար չտեսց այս խանդավառութիւնը: Բաղաքացիական պատերազմներից հազիւ օտքի կանգնած բոլշևիկեան իշխանութիւնը անմիջապէս հետամուտ եղաւ «Ռուսաստանը հաւաքելու», պետութիւնն ամբողջացնելու գործին և իր բոլոր դաւերը լարեց նախկին Ռուսաստանի հպատակ այն բոլոր ազգերի դէմ, որոնք ոչ միայն անկախ ապրելու կամքն էին զրսւնորի այլ և տարիներից ի վեր ապրում էին ուրոյն պետական կեանքով: Նրա դուրերի և ղինւորական հարածների տակ մէկը միւսի յետեւից ընկան Ուկրաինան, Ադրբեջանեան, Հայկական և Վրացական հանրապետութիւնները, և եթէ Ռուսաստանից անջատւած միւս անկախ պետութիւնները — ինչպէս Լիւվանիան, Լատուիան, Էստոնիան ևն — առ այժմ ազատ ձգեցին բոլշևիկ աշխարհայինների կողմից՝ սրա պտտածան այն էր միայն, որ նրանց համար այդ պետութիւնների միջնորդութիւնն անհրաժեշտ էր արտաքին աշխարհէ հետ տնտեսական գործառնութեանը կատարելու տեսակէտից: Այս նշանդական քաղաքականութիւնից բոլշևիկներին լեռ չապահանջեցին ոչ միայն իրենց ջատագոված ազգային ինքնորոշման սկզբունքը — սկզբունքները և՛ բեր են զսպիչ դեր կատարել բոլշևիկների համար — այլ և ան դաշնագիրները, որ նրանք կնքել էին ժամանորապէս Հայաստանի և Վրաստանի հետ: Այսքանը բաւական էր, որ զեռ

չբացած տնօրէնք ու խամբէր այն Հմայքը, որ բոլշեւիկները իրենց ազատագրական ճիշդիւր մի ժամանակ ձեռք էին բերել միջազգային աշխատաւորութեան և անկախ կեանքի արշալոյսին ա՛րեւելեա ժողովրդների մէջ:

Յետագայ դէպքերը ցոյց տւին, որ սզգերի ինքնորոշման իրաւունքը խաթարոււմ և ոտնահարուում է բոլշեւիկների կողմից ոչ միայն անկախութեան պահանջի դէպքում, այլ ևշարտ տակի թէթև խնդիրներում: Բաւական է, որ այս կամ այն ուղղութիւն պահանջը այս կամ այն նկատուումով բոլշեւիկների հաշտութիւն չգտ, որպէսզի ոչ միայն այդ պահանջն անտեսուի, այլ և նրա հեղինակները հակաշեղագիտականներ յայտարարուեն: Այս տեսակէտից բաւական հարուստ նիւթ է ճատակարարում ժամանակ հայկական իրականութիւնը:

Յայտնի է, թէ Հայաստանի նաճման օրերին բոլշեւիկները որպիսի շուխրով Հրապարակեցին, թէ Հայաստանի և Արբբէջանի վէճերն Հէնց միմիայն իշխանութիւնն իրենց ձեռքն առնելու փաստի շնորհիւ այլևս լուծւած են: Արբբէջանի բոլշեւիկները Բազւայ անթելի կայանից յայտարարեցին «ամենքին, ամենքին», թէ իրենց սահմանային վէճերը «Դաշնակցական Հայաստանի» Հետ են եղել միայն, և թէ այն վարկեանից, երբ Հայաստանում բոլշեւիկեան իշխանութիւն է հաստատւած, իրենք նրան են վիջում բոլոր վիճելի հողամասերը: Արդիւնքը: Արդիւնքն եղաւ այն, որ երբ մի քանի ամիս անց վերջնական սահմանազճման աշխատարիքն ձեռնարկեց՝ Հայաստանից դուրս մնացին ոչ միայն Ծարուրն ու Նախիջեանը, այլ և Գանճակի լեռնային ժարը, Ձանգեղուրի կէտը և Ղարաբաղը — այն Ղարաբաղը, որ յանձին իր Ազգային Խորհրդի բազմիցս որոշում է կայացրել միանալու Հայաստանին և այդ միացումը զլուխ բերելու համար մի քանի անգամ զէնք բարձրացրել Արբբէջանի իշխանութիւնների դէմ... Եթէ Ծարուրն ու Նախիջեանը Արբբէջանին կցելը բոլշեւիկներն արդարացնում են նրանով, որ Թիւրքիան Կարսի դաշնադրին կաթնած պնդում է այդ կցման վրայ. ապա ի՛նչ կարող են ասել նրանք լեռնային Գանճակի, Ղարաբաղի, և Ձանդեղուրի խնրում իրենց հայադաւ վարմունքն արդարացնելու համար:

Միեւնոյն անարգ խաղը Հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրաւունքների վերաբրիճամբ տեղի ունեցաւ և Հայ-վրացական սահմանագճման խնդրում, որ կարգադրեց ճիշդ և ճիշդ ցարական սատրապների կա-

մայականութեամբ: Առանց ժողովրդի կամքը հարցնելու՝ Վրաստանի իշխանութեան տակ դրեցին ոչ միայն Թիֆլիս գաւառի հարաւային և Լոռի գաւառի հիւսիսային ժոտերը, որոնց մէջ վրացիք չնչին փոքրամասնութիւն են կազմում, այլ և ամբողջ Ախալքալակ գաւառը, որ գրեթէ միապաղպղ Հայ ազգաբնակութիւն ունի:

Այս խաղի արձագանքն է Հանդիսանում Ախալքալակցիների վերջին ցոյցը, որ իբրև «Հակաշեղագիտական երոյթ» յուզում է առաջ բերել Անդրկովկասի կառավարական շրջաններում, և որի վրայ անհրաճեշտ ենք համարում հրաւիրել մեր ընթերցողներին ուշադրութիւնը:

1923 թ. Նոյեմբերին Երեսնում կատարեց մի գաւեշտ, որի անունն էր «Նախկին Դաշնակցականների կոնֆերենցիա», իսկ նպատակը՝ Հ. Յ. Կաշնակցութեան կազմալուծումը կամ լիւնիդասիոնը: «Կոնֆերենցիա» աշխատանքների միջոցին «Նախկին դաշնակցական»ներից մէկը Հարց է տալիս Արտաքին Գործերի ժողովոմ Մուսեանին, թէ ինչու բոլշեւիկները չեն կցում Հայաստանին Ախալքալակ գաւառը: Պ. Մուսեանի պատասխանը լինում է կարճ և հատու. «Ախալքալակցիք այդպիսի ցանկութիւն չեն յայտնել»:

Պէտք է ենթադրել ուրեմն, որ բոլշեւիկների և ժամանաւորապէս Հայ բոլշեւիկների համար մինչև օրս ախալքալակցիների ցանկութիւնն է միայն պակասել նրանց ճակատագիրը համաձայն ժողովրդի ինքնորոշման իրաւունքի կարգադրելու համար: Բայց ահա այդ ցանկութիւնը հրապարակ է գալիս: Հրապարակ է գալիս ամենաորոշ և ազդու եղանակով: Ախալքալակի դեկադցիութիւնը զգաւմ, ինչպէս անցեալում նոյնդէս և ներկայումս, վրացական յուր վարչութիւնից, դուրս է տնում վրացի կոմիտարներին իր գաւառից և յատուկ պատգամաւորութեամբ դիմելով Անդրկովկասի և Հայաստանի «բանւորա-գիւղացիական» իշխանութիւններին՝ պահանջում, որ ուղղաւոր միացնեն Հայաստանին: Պատասխանը լինում է նոյնքան կարճ ու հատու, որքան և Պ. Մուսեանինը, թէպէտև փոքր ինչ տարբեր բովանդակութեամբ: Պատասխանն այն է, որ Հայ դեկադցիների ցանկութիւնից չէ կախւած Հայաստանի թէ Վրաստանի իշխանութեան տակ ժոտելը, այլ այդ երկրներում բազմած բոլշեւիկ իշխանաւորների հայեցողութիւնից...

Ահա թէ որպիսի սպասեումն է հասել մեր օրերի բոլշեւիկըը ազգերի ինքնորոշման խնդրում:

ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

I

Սկսեց թարթարող յայտարարութեամբ, թէ ինքնուրոշման իրաւունքն անկապտելի է անգամ այն դէպքում, երբ մի զիւր ցանկանում է անջատել պետութիւնից և իր Համար անկախ պետութիւն կազմել և վերջացնում է նրանով, որ մի ամբողջ գաւառի մերժում է իրաւունք տալ մինչև իսկ մի շրջանից դուրս գալու և միւսի մէջ մտնելու, թէև այդ երկու շրջանն էլ միեւնոյն ընդհանուր պետական միութեան մէջ են գտնուում...

Այս ապաստումը դժբաղդբար միայն տեսական նշանակութիւն չունի մեզ Համար, այլ և խիստ զործական նշանակութիւն, որովհետև նա արգելք է Հանդիսանում Հայ ժողովրդի և Հայկական երկրամասերի ամբողջացման բնական ընթացքին: Այդ ամբողջացման կարեւորութիւնը պատկերացնելու Համար բաւական է յիշել, որ Վրաստանում և Արբելումում գտնուող Հայկական գաւառներն իրենց տարածութեամբ գրեթէ Հուասար են Խորհրդային Հայաստանին, իսկ նրանց մէջ ապրող Հայ ազգաբնակչութիւնը Հասնում է մօտ 400,000-ի: Անհրաժեշտ է այդ գաւառների միացումը, որպէսզի Հայ ժողովուրդն անդրկովկասեան ժողովուրդներէ ընտանիքում Հաւասարագոր անդամի դիրք ունենայ, անհրաժեշտ է նաև՝ որպէսզի Հայաստանը կարողանայ իր մէջ ամփոփել տարազիր Հայութեան գեթ այն մասը, որ աստանդական կեանքի արհաւիրքներին է մատնուած:

Մենք գիտենք, որ այս նկատումները ոչինչ չեն ստում Հայ բոլշեւիկի սրտին ու մտքին: Ինչ փոյթ, որ մեր Հայրենիքը ահակիրէն յօշուած է: Հայ բոլշեւիկը միացածով էլ գոհ է: Միացածն էլ ապահովում է նրա սպրուստը... Բայց Հայ ժողովուրդը, որ իր երկրի ամբողջացումն ու ազատութիւնը ձեռք բերելու Համար ոչ մի զրկանք, ոչ մի զոհողութիւն ծանր չէ Համարել՝ չպիտի Հաշուի այն վիճակի Հետ, որին դատապարտում է նրան բոլշեւիկը: Ախաբալակցիների ընդվզումը ազգային-քաղաքական գիտակցութեան Հասած աշխատաւորութեան առաջին քայլն է: Այդ քայլին պէտք է յաջողեն երկրորդը, երրորդը, եթէ անհրաժեշտ լինի Հարիւրերորդը, մինչև որ կոպիտ բռունցքի պաշտամունքը մարմնացնող բոլշեւիկեան իշխանութիւնը, որի Համար սկզբունքն ու իրաւունքն ոչինչ են, իսկ ուժը ամէն ինչ, զգայ—զգայ ոչ միայն Երեսնում այլ և Թիֆլիսում, Բազում և Մոսկուայում — որ ինքնուրոշման իրաւունքի և մասնաւորապէս Հայաստանի ամբողջացման պահանջը այնպիսի սաւր Հանգամանք են առել Հայ ժողովրդի կեանքում, որ նրա արհամարհիլը անպատիժ չի կարող մնալ ոչ մի կառավարութեան Համար:

Քաղաքացիական կռիւների զարդրից է վեր խորհրդոյն ին երկրների վերաշինութեան զործը բոլշեւիկների Համար ռազմական նմուշի Հանգամանք է առել Առեւտրա-գիւտնագիտական ներկայացուցիչներն արտասահմանում, ժողովրդական կոմիտեաները մայրաքաղաքներում, գործկոմիտեք գաւառներում, ապրտարներն ամէն տեղ — բոլորը, բոլորը «գաղութում» են վերաշինութեամբ: Սրա Համար շարունակ նորանոր աճակատներ» են կոչուում, բեկորային աշխատանքների սահմանում, ճրջակութիւնների բեմադրում են:

Եւ այս ամէնը կատարում է այնպիսի մի բեկամով այնպիսի ցուցանոյթներ, որ ամենամեղծ որակումով անձաշակութիւն խօսքով միայն կարող է բնորոշուի:

Փորձի Համար գնացէք Իզուրախան, Երեկուեքանիներէ մի կոյս ներկայացնող այդ լիկիւրոյ տյոսր կորած է քարի, կրի և ստոյգի մէջ: Մեծ մասամբ արդէն վերաշինուած են մասամբ էլ վերաշինուած են բոլոր քանդուած կայտրանիները, կամուրջները, զործարանները, տները ևն: Գիւղատնտեսութիւնն ընդարձակուած է այն չափով, որ Հինգ տարի առաջ մի միլիարդ զինարի արժողութեամբ Հացահատիկ արտահանող Իզուրախան ներկայուս իր արտածութիւնը Հացայրի է 12 միլիարդի: Արդիւնագործութիւնը Հսկայական դարկ է ստացել, և քիչ քանք է Հարկուար, որպէսզի սերքն ու իրաւան այլևս կարիք չունենան արտաքին շուկաներին աչք անկելու: Մեցէք այդ երկրից Ռուսասիա, Յունաստան, Բուլղարիա — ամէն տեղ էլ կը տեսնէք տեղային աստիճանի Հասած վերաշինական աշխատանքներ՝ ըստ տեղանքի զոհացուցիչ արդիւնքով: Այնուհետեւ եկէք Փրանսիա, որի 1/3-ից աւելին — և այն էլ ամենաարդիւնագործական մասը — Հիմնահասակ կարծանուած էր մեծ մասամբ գերմանացիների, իսկ մի սրջ չափով նաև Փրանսիական և զաշնակից բոնակների կողմից: Այստեղ դուք կը լսէք, կ'իմանուք, որ աւերած վայրերը վերաշինուած են 91%-ով, դեռ չենք խօսում այն մասին, որ ամէն ինչ վերականգնուած է շատ աւելի կատարելով ձեւով, քան կը տեսնէինք պատերազմի նախորդակին: Նայն երեսոյթը կը նկատէք դուք և՛ Իտալիայում և՛ Քեչիկոյում, և՛ Լիբանանում, և՛ Չեխոսլովակիայում և՛ Հունգարիայում և՛ Պրուսիայում և առհասարակ այն բոլոր երկրներում, որոնք պատերազմի ժամանակ աւել կամ պակաս չափով աւերել են: Ամէն տեղ վերաշինական աշխատանք, ամէն տեղ տղնտեսական կեանքի ուսնացում:

Այս երկրները ոչ մէկը «բանտարա-գիւղացիական» յորջարջելու յաւակնութիւնը չունին: Նրանց մէջ իշխող կառավարութիւնները ուսուց բացառութեան բուրժուական են, իսկ մի քանիսը մինչև անգամ աւելի՛ լեւազէմ քան սոյրախան բուրժուականը: Բայց նրանք ամէնքն էլ Հասկանում են, որ քանդած մասնագործը, զործարանը, ստեղ պէտք է վերա-

շինել, որ զիւզանտեսութիւնն ու արդիւնագործութիւնը պէտք է բարձրացնել, առեւտրին զարկ ստոյ, և ա՛նկըն էլ աշխատուն են այդ ուղղութեամբ, աշխատուն են լուս. ու ճւնջ, առանց աւելորդ արձակելու ու հարս. հրոցի:

Սակայն խորհրդային երկրներում քարե բարի վրայ չէ գրում առանց Թմբկահարութեան: Վեցերեք պատահական ձեւով որ և է խորհրդային երկրի մի շարքում Թբիլիսի և կ'արագեք վերաշինական աշխատանքներին վերաբերեալ յօդանոցին ու Թղթակցութիւնները Ինչէ՛ր ասես չէք՝ գտնի նրանց մէջ.— մի տեղ զիւզակուն տառն են վերականգնել, մի ուրիշ տեղ զպրոցի պատերը ձեփել, երրորդ տեղը փողոցի մայրերը շարիկ, չորրորդ տեղը խճուղին կարկատել — այս բոլորը ցուցադրած կզտնէք նրանց մէջ, ցուցադրած էրբեւ. տիրազորութիւններ, էրբեւ յաղթանակ բնութեան և ճորդկային ներհակ ուժերի դէմ... Եւ ո՛ր էր թէ միայն սրանով տօհմանափակէր բոլշևիկիտան շինարարական անձնարկութիւնը: Խորհրդային Թբիլիսի, կատարւած մեծ ու փոքր գործերի չտի եւ նրանցից էլ աւելի, ծագւում են մինչև իսկ լոկ մեծողւած գործերով են այդպէս հրապարակը. գործեր՝ որոնց անունը շարունակ հղովում է նրանց համբերատար էջերում, իսկ իրականացումը յետաձգւում անարժ ժամանակով...:

Ինչպէս աճէն բանում, նոյնպէս եւ վերաշինութեան խնդրում Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնը քալլ առ քալլ Հետեւում է Ռուսաստանի, Ուկրաինայի եւ Վրաստանի օրինակին: Նրանց պէս ալ էլ է Թմբկահարում Հայաստանում կատարւած կամ ծրարւած այս կարգի աճէն մի աշխատանք: Եւ ոչ միայն Թմբկահարում, այլ եւ պահանջում — անպատճառ. պահանջում — որ աճէն մի վերաշինական գործ խորհրդային բեժմիմի կամ իշխանութեանը վերագրելի: Եթէ Հայաստանում կ'ով հարթ է ճնել կամ հարթը ճեմանալով կ'ով դարձել, եթէ զիւզակուն կէս զեմատիտի փոխարէն մի դիտարտին է ցանկել, եթէ այգեպանը անհրաժեշտ է նկատել իր այգին քարերից ճարել կամ ընդարձակել, եթէ արհեստաւորը հարկ է համարել իր արհեստանոցը բանալ կամ գործիքներին թիւը շատացնել — այս բոլորն արդիւնք է խորհրդային իշխանութեան տաղանդի ու կորովի այս բոլորի համար հայ ժողովուրդը երախտապարտ պէտք է լինի այդ իշխանութեան: Որ հայ ժողովուրդն իր հոգաբարձեայ դրութեան ընթացքում աճէն էր քաչքայուճից յետոյ խոխն շուկել, ոտքի է կանգնել եւ իր սահմանագործական եւ շինարարական կարողութիւնները գործութեամբ վերականգնել քանզւում օջաղը. վերտեղծել տեսնութիւնը — այս ոչինչ: Ոչինչ է նաև այն, որ այդ ժողովրդի հայաձական մնացորդները, Հէնց մեր աչքի առաջ, այն բոլոր զգալութիւնում, ուր փոքրիշատ է խազող աշխատանքի հնարարութիւն է տրւած նրանց, ոչ միայն դուրս են եկել ճուրղայի վիճակից, այլև, առանց խորհրդային իշխանութեան օրհնութեան, տնտեսապէս ամրապնդւում և շատ զէպքերում մինչև անգամ բարեկեցիկ կեանքի շրջանն են թեւակոխում՝ բոլոր հարեան ժողովրդների զարմանքը շարժելով: Բայց ի՛նչ ենք ասում.— մեր ժողովուրդը, անգամ տարաբնութեան սարսափելի օրերին, իր անզուսպ շինարարական բնազդից մղւած Միջազգային անապատներն իսկ շէնացնելուն ձեռք է գարկել, Հէնց որ նրան

իրաւունք են տւել մի տեղ զոգար տակելու. ի միջի այլոց՝ այս էր որ այնքա՛ն կատարելիս էր Թիւրքերին և զրգո՛ւմ նրանց հաթիվան իջնելուն: Դեր-Զորի մէջ կուտակւած հայ խլեակները զլինի:

Որ բուրքը այսօր անտես է առնում երկրի բոլշևիկներին և նրանց արտատահմանան փողհոբներին և ձեռնատուն. ներք կողմից, Անտես է աճում, որպէսզի հայիական իրականութեան գործ Փանի վրայ ցայտուն կերպով երեւայ բոլշևիկի «շինարար ոգին» և խորհրդային վարելների «ժողովրդասիրութիւնը, հեւատանութիւնը, լիմաստութիւնը» և մնայած բարեմտութիւնները:

II

Այս բոլորով հանդերձ Հայաստանի վերաշինութեան խնդիրը մնում է հրապարակի վրայ. մնում է էրբեւ մէկը մեր իրականութեան հրատապ խնդիրներից, եթէ շտտեք անհնարացրտապէր՝ Ուստի անբոժեշտ է, որ աճէն մի հայ, ուս սրտին ծօտ է անկարգ զոչերի գիտլ ձեռք՝ քերած այսօրայ Հայաստանը և նրա սպագոն, իր բաժնի ճատակցութիւնն ունենայ նրա վերաշինութեան և բարգաւաճման գործում: Այստեղ նախախրութիւններն ու տոնելութիւնները հանդէպ Հայաստանի այս կամ այն վարչաձեւի կամ կողուս վարական կողմի վեր չարիտի խաղան, որովհետեւ վերջին հաշւով սրանց բոլորն էլ ժամանակաւոր են, և փոփոխական Հիմնական, մեր յոյսերի սպակոնը, մնում են մեր երկիրն ու ժողովուրդը, դրս համար էլ սրանց զորացումն ու բարգաւաճումը վեր պէտք է լինել բոլոր անհատական ու խմբակցական նկատումներէրց:

Սակայն որպէսզի աճէն մի հայ զիտակցօրէն և նպատակայարձար ձեւով կարողանայ ծօտենալ այս գործին, անհրաժեշտ է, որ նախ և առաջ նրա համար պարզ լինի, թէ ի՛նչ պէտք է հասկանալ վերաշինական գործ ասելով և ապա՝ այդ գործի մէջ որն է այն կէտը, որի շուրջը նա պէտք է առաջին հերթին խտացնի իր ջանքերը:

Այսօր վերաշինական գործի մէջ աճէն ենք ցուցադրում է խառն իխուռը: Այս բանում մեզանչում են թէ կատարական օրգանները և թէ հանրային մի շարք կազմա կերպութիւններ, որոնք պրոպագանդի նկատումներով, անհատական և հանրային անտեսագործութեան բոլոր արտայայտութիւնները իրար են խառնում, որպէսզի վերաշինական գործը մեծ համեմատութիւններով ներկայանայ հանրութեան: Մինչդեռ աճէն տեսնելուց անհրաժեշտ է, հրամայանիտօրէն անհրաժեշտ, որ այդ գործը ճշտօրէն սահմանաբոլշևի:

Երբ քաղաքացին սեփական ջանքերով մի նոր տուն է շինում կամ հին տունը նորագում, երբ զիւղացին առանց կողմնակի օգնութեան ընդարձակում է իր տնտեսութիւնը կամ բարեկունում — առ ընդհանուր առումով վերաշինութիւն է ի հարկէ, որովհետեւ նման աշխատանքները վերջին հաշւով տանում են երկիրը դէպի բարեկարգութիւն, իսկ ժողովուրդը՝ բարեկեցութիւն: Բայց ի՛նչ արժէք ունի այս գործերը, որոնց բոլոր երկրներում կատարել են, կատարում են և պիտի կատարեն — ներկայացնել էրբեւ վերաշինական գործի Մեր կարծիքով ոչ մի նրանց ցուցադրութիւնը լուս է, մինչև

իսկ անհրաժեշտ մեր երկրի և ժողովրդի անտեսական և կոյտուրական վիճակի ճառին գաղափար կազմելու կամ նրանց զարգացման անկրկնցիկը ճշտարաշեղու տեսակետից, բայց նրանք պէտք է դուրս հանվին վերաշինական գործի ցնուութեան շրջանակից, որովհետև առկուր սեղը բար- զացնում և հիմարմուն են լուծելիք ինչո՞րը:

Մրանով չենք ուզում ասել, թէ Հայ Հասարակութիւնն անտարբեր պէտք է մնայ դեպի ժողովրդական տնտեսագոր- ծութիւնը: Բնաւ Հայ Հասարակութիւնը պէտք է ուշի ուշով հետեւի, որ այդ տնտեսագործութիւնը դրևի այնպիսի պայմաններին ճէշ, որոնք անհրաժեշտ են նրա զարգացման համար: Այս տեսակետից նա պէտք է պահանջի, անդպար պահանջի, որ խորհրդային իշխանութիւնը ձևանգամ ընդմիջա վերջ տայ «ազգայական կոմունիզմ» մնացորդներին, որոնք դեռ շարունակում են կաշկանդել երբեմն նա՛ն քայքայիչ դեր կատարել ժողովրդական տնտեսութեան մէջ: Այսօր այդ իշխանութիւնը կաշիչը դուրս է գալիս Հայ և օտար կա- կայապետներին հրապարելու դեպի մեր երկիրը, թէև գիտէ, որ նրանք ինչպէս մուստամտում, նոյնպէս և Հա- յաստանում կապիտալիստական սխտանին յատուկ Հասագործ- մամբ պիտի քանեն մեր երկրի կենսական հիւթիւրը. բայց նա երկրի աշխատատարներին տնտեսական զարգացման հա- մար հազար ու մի որդիքներ է յարուցում: Ինչպէս խոր- հրդային միւս երկրներում՝ նոյնպէս և Հայաստանում դեռ չէ վերացել այն ճառագիծութիւնը, թէ մի գոյզ եղ առելի ու նեղող դերակցին, կամ փոքր ինչ տանիլն բնակարանում ապ- բող քաղաքացին պէտք է դատեն կուլակների և տղրուկ ների շարքը: Այս ճառագիծեան խորտակումը ինչնին ճեմ զարկ կտայ երկրի վերաշինութեանը՝ անհատական նախա- ձեռնութեանը թողնելով մի շարք գործեր, որոնք այսօր հան- րային կազմակերպութիւնների հոգաբարձութեան առարկան են դարձել:

Գալով բուն վերաշինական գործին՝ պէտք է ասենք, որ վերոյիշեալ ոահմանափակումից յետոյ մէջ սեղը կմնան այն գործերը, որ խորհրդային իշխանութիւնը և այսպէս կըշամ չէզոք ազգային կազմակերպութիւնները պէտք է կատարեն պետական կամ ճանապարհ միջոցներով մեր երկրի բարե- կարգութեան, ժողովրդի տեղաւորման և քարգաւաճման հա- մար: Մրանք, միայն արանք է, որ պէտք է հրապարակ հանուն իրբեւ վերաշինական աշխատանք և արակցից դա- տելով է, որ Հայ ժողովուրդը պէտք է գաղափար կազմի իր կաւաճովրջները և հանրային կազմակերպութիւնների իմաս- տութեան և կարգութեան ճառիս:

Ար, այսպէս ճշտորոշում վերաշինական գործերը մեր կարծիքով պէտք է բաժանել երկու ճառի. արծծը, որ խոր- հրդային կառավարութիւնը պիտի կատարի կամ կատարել սայ պետական միջոցներով և գործեր, որանց մէջ հանրա- յին կազմակերպութիւնները պէտք է օգնութեան դան կառա- վարութեանը կամ իրենք ստանձնեն նրանց կարգադրութիւնը:

Առաջին կարգին են պատկանում պիթէ այն բոլոր գործերը, որ այսօր կատարում են կամ օւզում են կատա- րել հօկերը, կարմիր-խաչերը, քաղաքաբնակները և զանա- զան ճանապի նպատակներով առաջացած քնիքակալութիւն- ները: Այս արծծն են — ջրուղիները բանալը, առուներ

կարգաւորել, ճահիւններ շորացնել, ճտնապարհները կարգի դնել, երկրիժողովրդական առողջապահութեան կարիքները բա- ւարարել, զարոցներ շինել, համարարակ պէշաքերը հոգալ են: Մրանց բոլոր պետական միջոցներով կարգադրելիք գործեր են, և կառավարութիւնն իր վրայ պէտք է վերցնի նրանց հոգաբարձութիւնը: Գիտենք, սեզամ կարգաւորում երկրների մէջ հասարակութիւնը նմանորինակ ձեռնարկները գեղըում օգնութեան է գալիս կառավարութեանը՝ սակայն մեր իրա- կանութիւնը այնքան առանձնաշատուկ է և Հայ Հասարա- կութեան ուրին այնքան ճեմ բոււ է ճանրացած, որ նա, ինչպէս ստորեւ կտեսնենք, չի կարող իր սուղ միջոցները վերոյիշեալ խիստ արծծեալուր գործերի համար տրամադրել՝ առանց թի- բունալու պատճախութեան իրեն վիճակում գերի մէջ:

Թող մեզ չասեն, թէ Հայաստանի խորհրդային կառա- վարութիւնը միջոցներ չունի վերոյիշեալ գործերն իրականա- ցնելու համար: Գիտենք, որ նա հարուստ չէ՝ բայց այն հարե- կերը, որ նա է առանձն Հայ աշխատատարի կենակից — հարե- կեր, որոնց նմանը մոկղրական արշաւանքիլ է վեր չէ տեսլ Հայ ժողովուրդը — ըստ ամենայնի հնարաւորութիւն են ապիս նրան ընդառաջել վերոյիշեալ գործերի ճախերին առնուաջն այն չափով, ինչ չափով նա արկնակութիւն ունի հօկերից, և միւս հանրային կազմակերպութիւնները: Մրա համար անհրա- ժեշտ է միտն որ նա պետական միջոցները մի միտն ան- տական նպատակների համար գործադրի և այն էլ ան կա- բելոյն խնայողաբար: Անցողակի յիշտուակները մի քանի մի- ջոցներ, որ եթէ կիրաււէին խորհրդային իշխանութեան կողմից՝ բաւական շօշափելիլ բաւարների կը գոյանային վե- րաշինական կարիքներին համար:

Մրանցից ասալինն այն է, որ կրճատութեան ճացէին երկրի վարչական, դատաստանական և առհասարակ կառա- վարական մեքենայի մէջ: Մեր երկրի բոլոր անկրկններում ցանում գործկոմներն ու յարակից մարմինները իրենք բազ- մաթիւ պաշտօնէութեանք շուսալութիւն են Հայ ժողովրդի համար: Բաւական է պետական օրգանների կողմից մի խանութ բացել, որ պաշտօնեաների մի նոր բազմութիւն ցցել մէջ- տեղը, մինչդեռ երկու քայլէ վրայ ճառաւուր սակարակաւը. յաճախ միայն մի գործակատարով շատ աւելի ճեմ առարա- կան գործառուութիւն է երեւան բերում: Քիշառուութեան կրճատում ուրեմն անհրաժեշտ է ինայողութեան համար: Կարող էինք ասել, որ առաջին հերթին պիտի կրճատի զաղտնի և յայտնի տակիանութեան կարծը, ճանաւանդ օր, ինչպէս հուստացնում են բուշուիկները, Հայաստանում օրայ իշխանութեանը հակաառարգ կուտակցութիւններ չկան, իսկ Հայ ժողովուրդն էլ չնաշխարհիկ խանդաղատան- քով փարած է խորհրդային բեմիմին: Բայց գործնական մը- նալու համար մեք այս կէտի վրայ չենք պնդում, որով հետեւ մեռնուցի է, բուշուիկները այդպէս օր և է վերաւի- ճեն գնայ: Նրանք շուս են իրողիկ հակաարակ կուտակ- ցութիւնների վիճակին և Հայ ժողովրդի զգացմունքներին այսպիսի զիջողութիւն անելու համար...

Երկրորդ միջոցը կլինէք այն, որ խորհրդային իշխանու- րիւնը նապեցներ պետական բարձր պաշտօնեաների սանի- կները: Վերջինները թղթի վրայ բաւական համեստ են նշա- նակում հասարակութեան աչքին փաշի ցանելու համար: Սա

կայն բարձր պաշտօնեաներից շտաբը մի քանի աղբիւրից համեառ առիթներն ստանալով՝ յաճախ կայծուած են այնպիսի անձանկաները, որոնցից կը կործարէին անգամ ցարական պաշտօնեաները: Պէտք է վերջ տալ պետական ձեւերով կատարուող այս թալանին: Պէտք է կրճատել ճանապարհային պատերազմային Պիտերսբուրգի արտառահանման գրիգոր բաշտիկների օրտազակները: Գտնելով նրանց շատ քան կենցաղից այդ օրտազակները ոչ մի ներգաշակութեան մէջ չեն գտնուած «բանուորացի-գրիգորներն», այն էլ Հայաստանի «բանուորացի-գրիգորներն» ներկայացուցիչ Հակոբանուբէ Հեա:

Վերջացնելու համար կը ճանաչուի ինչ մի միջոց ևս, զո զճանաչուողական Գուաակցութեանը պետական գանձարու: Ե՛րց աւելոյ նպատակ վերացումն է: Աշխարհիս երեսին զըտնուող բոլոր կուսակցութիւնները ապրում են իրենց սեղաններին նրկական զոհարարութեամբ: Ինչու պէտք է այդ զոհարարութիւնից ապառ լինի կոմունիստը: Ինչու պէտք է այդ կուսակցութեան բնական ու կոմունիստները իրենց բազմաթիւ քարոս պահանջով և գրադրներով պարագլուխ պէս ծծեն Հայաստանի իրական գանձարանը: Ինչու պէտք է այդ գանձարանից հող պահել կոմունիստական թիւրիքի և այլ հրատարակութիւններով ծախսելու: Արդ լուսն եթէ սպառնալիք չկայ թիւրիքը կը փակին և Կոմունիստ յօ՞ւր կցնդին: Բայց սա ինչ առարկայի վրայն է, եթէ ծննդ ուղղած ենք յորջրէն խօսել մեր ժողովրդի գրեթէ զոհարարութիւնը մեր հայրենիքում:

Մտնով Հայաստանի պետական միջոցներին ինչպիսիքութեան ինչպիսիք չէ սպառնալիք հարկէ: Բայց ուրքունն էլ բաւական է համարելու համար, որ եթէ խորհրդային Իշխանութիւնը անկեղծօրէն ցոյց տան՝ նրանք Հայաստանի պետական գանձարանից աչքան դրամ կարող են արժանապատիւ վերաշինական գործի համար, որի մասին երբեք անգամ չեն կարող բարձր հօշիւն և մնացած կազմակերպութիւնները միասին առած:

III

Սակայն վերաշինութեան հարցը գործադրարար չէ սահմանափակուած այն գործերով, որ մենք խորհրդային Իշխանութիւնն անմիջական հողացողութեան ստարկան ենք համարում: Իրանցից զարա կան ինչպիսիքներ, որոնց լուծուած վեր լինելով այդ Իշխանութեան նրկական և ճանաչողական բարոյական ստիպելի պահանջում է անքոջ ազգի խոսքում գործակցութիւնը Մեր խօսքը վերաբերուած է այսպէս կուսած գաղթականական խնդիրներին:

Այսօր մեր բոլոր հայրենակիցներին բերումուած Հայաստանի վերաշինութեան պահանջն է հրովաւուած Անգամ այն հասանքներն ու տարրերը, որոնք պետ երեկ — երբ մեր երկրի մեջ ընդարձակ էր, և ժողովուրդը բարգաւաճելու, աւելի լուս պահանջներին մէջ — չէին ուղղուած Հայաստանն ահուց նրան յատկացնել՝ մի առանձին խանդավառանքով են խօսում այսօրուայ յօշուած և բազմաթիւ կազմակերպութիւններով կաշկանկուած Հայաստանի մասին: Արքան էլ տխուր լինեն այս հոգեբանական բեկման պատճառները, մենք չենք կարող ամբողջ որսով չուղծուել այն Մենք ցանկանում ենք — և ցանկանում ենք առանց որ և է վերադարձութեան — որ ամէն մի հայ ծարր, ինչ աշխարհագրական գօտիի վրայ էլ

այդիս լինի նո՞ւ իր յայտնի հանգրուանը դարձնի այսօրուայ Հայաստանը և գորգուրայ նրա վրայ այնպէս, ինչպէս գաւառն է գորգուրուած հարստու մօր վրայ:

Սակայն այդ գորգուրանքը, որ շատ դժգոյնուած, խօսքով գոնէ, յոփշտակութեան է համուած, չպէտք է ճուշտեցնել առջ մեզ, որ ներկայումս՝ Հայաստանի սահմաններից զուրա ապրում են մի քանի հարիւր հազար. Հայեր, որոնք ոչ միայն գրուել գնելու սեղ չունին, ոչ միայն երթուկայ են Փիլիքական, բարոյական և ուղղակի աշխատեանս՝ այլ և կանգնած են գանձարանի, Գոմարանների վտանգի առաջ: Ահա՛ ձեզ Պոլսոյ գաղթականութիւնը: Հրաշքով է միայն, որ նա մինչև օրս դեռ է մնացել գանձարանի փշացուծից: Բաւական է մի թեթիւ հրաման Անգորայից, որպէսզի օրուայ Իշխանութեան բացարձակ քնահանուրին երկրակայ այդ քաղաքները քշել գեպի Անտաղիայի խորքերը՝ այնտեղ իր վախճանը գտնելու համար: Ահա՛ ձեզ Միւրեանի գաղթականութիւնը, որի գլխին, Գոմարանի գեպից ի վեր, դեռ կարուած է մնում արեւուաշտ հրդարները հաթուրանը: Ահա՛ ձեզ Յունաստանի գաղթականութիւնը, որ ստեղծ մնացած հօտի պէս հարկւներով, հազարներով քշուած է երկրի մի ծայրից միւր՝ ճառնելով անապահով, աստանափական կտանքի արհաւիրքներին ու փշացուծներին: Վերջուպէս ահա՛ ձեզ Բուլղարիայի, Եգիպտոսի, Սերուայի և ընդհանրապէս աշխարհէն բոլոր անկիւններում ցրուած հայ գաղթականները, որոնք, իրատարակ պարիսերի պէս, դատապարտուած են անհիւրընկալ միջավայրի բոլոր շահագործութիւնն ու կեղեքութիւններին հանդուրժելու: Ո՞վ պէտք է ճառածի, հողացողութիւնն ունենայ այս բազմահազար տարագիրներին մասին: Օտարները Մենք նրանց «բարացուածութեան» գաւը պատուները շատ ենք ճաշակել՝ որ և է նոր յայտն անձնատուր լինելու համար: Հայաստանի խորհրդային Իշխանութիւնը՝ նա շատ է կրուած «Համաշխարհային Յի գաղթականութեան» հոգեբով և յարակից գործերով՝ հայ գաղթականութեան հարցերով զբաղելու համար: Այդ Իշխանութեան հետ կապուած յայտերի արժեքը ճշտելու համար՝ բաւական է միայն վերջինից, թէ հայ հասարակութեան կողմից ի՞նչ ահազին ճքնուած պիտի գործարարէր, որպէսզի նա, հինգ տարուայ ընթացում, 4—5 հազար հայ գաղթականներին տեղ տար Հայաստանում: Արեւին ս՞ի է մնում ճէշտելը: Մէջտեղը մնում է ինքը հայ ժողովուրդը իր հասարակական կազմակերպութիւններով — իր բոլոր հօշիւրով, հօգնելով, բարեգործականներով, կարծիք խաշիւրով, հայրենակցական միութիւններով և այն բոլոր նոր ընկերակցութիւններով, որ դեռ կարելի է ստեղծել առաջիկային: Այս բոլոր մարմինները իրենց կիս նպատակը պէտք է դարձնեն հայ գաղթականութիւնը, կամ գոնէ նրա աննախադասուած հաստանքը զուրա բերել ներկայ ու հարաւոր վիճակին: Այս անապահով նրանց անկապուած կարող են շօշափել գործը տեսնել: Հարկուած է միայն, որ համարեն, ներգաշակեն և որոշ սպիներին մէջ գնեն իրենց շահերը:

Այս ուղիները, ընդհանուր գծով երկուսի են բաժանուած: Առաջինը ի նիւնակաւոր հայ գաղթականներին Հայաստանու տեղաբերելն է: Փոխարէն գաղթականներին երկրորդ առաջին ամիսներին հոգալ նրանց ապրուստը, աւերած գիւ-

դերը կամ վայրերը բնակիչի դարձնել նրանց օրամադրելու հետևաբ, աշխատանքի միջոցներ հայթաթել կալով—ահա այս գործի զլլատար փութերը Մի գործ է առ, որի անտես առնելը մեր հասարակական կյանքի անհրաժեշտ է. կարող արդարացնել ոչ մի այլ վերաշինական նկատումներով Եւ իրօք, ինչպէ՛ս կարող են նրանք արգարացնել հազարաւոր հայ ճարգիկանց աշխատեման և մինչև իսկ Ֆիլիլքական փշտոյնն հանդէպ իրենց ունեցած կամ ունենալիք անտարբերութիւնն այն ժամանակ, կրք Երեւանի բնակիչները համար կոնք շինելու կամ համալսարանի համար լարարատաններ արեւմտեկերպեւ կարիքը չէ վերպաճ նրանց աչքից... Պէտք է աւելցնենք նաև, որ այս գործը՝ անմիջապէս մեր գաղթականները փրկութեանը ծառայելով հանդիւրձ՝ միեւնոյն ժամանակ գերազանցօրէն վերաշինական է. Այլ սրտիւմ չի կարող ունենալ մի գործ, որ իր նպատակին հասնելու համար պէտք է անմտորոշակի վայրերը բնակիչի դարձնել և օտարի մայրերը շարից հայ աշխատատեղին իր հայրենիքի անդձագարձական աշխատանքին լծի նա սարբերում է հասարակական կողմակիցողութիւնները կողմից ներկայուածն կատարող կամ ծրագրող վերաշինական աշխատանքներէջ այն բանով միայն, որ փոխանակ տղատելու օրւայ իշխանաւորներին իրենց վերաշինական պարտականութիւններէջ՝ լրացնում կամ յանկեալ գարի է տալիս մեր երկրի է ժողովրդի բարգաւաճման գործին:

Երկրորդ ուղին գաղթավայրերում կատարող շաշխատանքների շուրջն է գտնուում Հայ գաղթականներին մեր միջոցներով Հայաստան փոխադրելու խնդիրը երկար ժամանակի պէտք ունի, իսկ մինչ այդ նրանց բազմապիսի կարիքները բարարում են պահանջում: Մի սեղ անհրաժեշտ է աղետահար բազմութիւններին անմիջական օգնութիւն հասցնել (Սիրիա) մի՛ ուրիշ. վարձում պէտք է անգահանում ժողովրդի անգարձան մեծանի (Յուստան) կրորդ գաղթավայրում, փոփոյն ձեռք մնացած որբերին պէտք է հուսաբեր ևն էլ չենք խօսում անտղջպահական, զարդոյական և այլ այս կարգի խնդիրները մասին, որտեղ լուծուցն են պահանջում անխախտ բոլոր գաղթավայրերում: Այս խնդիրները կարեւորութիւնը շեշտում է միզ համար մանուսնոյ, երբ նկատի ենք առնում, որ լուսաբոյն պէտքում իսկ կարելի չպիտի լինի դատարիչը գաղթավայրերը հայրենի նրանց բոլորին Հայաստան փոխադրելով կրդ, այս բազմապիսի հաստատու և քնթացիկ կորիքները մտաին ո՛վ պէտք է խորհրդի Հայաստանի ժողովուրդը դուրսը դնելու տեղ ունի. ունի և մի կաւալարութիւն, որ սուի կամ պիսիս շախով ընդառնաջում է կամ պիտի հարկադրուի ընդառնելու նմանօրինակ պահանջներին: Իսկ գրագրութեան ժողովուրդը, որ ոչ պիտի զննու տալսով անկիւն ունի և ոչ էլ աքր և ան ախկան, նա՛ ու՛մ պիտի պի՛մէ: Հարցի պատասխանը ըստ ինքեան հասկանալի կլինէր, եթէ Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնը հայ ժողովրդի մոյց և ոսկրից կերուած լինէր և այլ ժողովրդի ոյքերգութիւնը սպիւր իր հոգւմ մէջ: Բայց քանի որ այլ այլպէս չէ, սպա ուրեմն այստեղ ևս օգնութեան ձեռք մեկնողները պէտք է լինին միւր համարային կազմակերպութիւնները: Վերջիններս այսօր էլ այստեղ ևս այնտեղ հասցնում են իրենց օգնութիւնը.— Ամեն

րիկահայ հայրենակցական միութիւնները Սիրիայում և ուրիշ տեղեր պահպանում են կարօտ հայրենակիցներին, Ամերիկայի Հ. Կարմիր Խուչը Յուստանում արհեստանոց է բացել գործարդներին աշխատանք տալու համար, բարեգործական ընկերութիւնները զգալի գործ են կատարում որբերի ու հիւանդների խնամատարութեան ասպարէզում ևն: Սակայն այս բոլոր գործերը կատարում են առանց ընդհանուր ծրագրի և պատահական ձեւով: Անհրաժեշտ է կենտրոնացնել վերոյշեշաւ ձարմիները ջանքերը և բաշխել նրանց միջոցներն այնպէս, որ գաղթականութեան հրատարակութիւններն անտես չառնեն, իսկ համեմատաբար երկրորդական պահանջներն աւաջ քաշւեն: Բայց այս կարող է տեղի ունենալ այն ժամանակ միայն, կրք մեր հասարակական կազմակերպութիւնները ղետակցելով, որ ամեն կարգի թշտութեան մտառւած հայ գաղթականութիւնը իրենցից դուրս այլ այդպէս չունի՝ յատուկ հոգացողութեան աւարկայ կազմակերպ նրա ցուսերի անօրոյմը:

Այսպիսով վերաշինական խնդրում մեր անսակեաները խառնում են հետևեալ թիւրիք մէջ:

ա. վերաշինութիւն ստեղծ պէտք է հասկանալ այն բոլոր աւսասանները, որ ոչտուական և հասարակական մարմինները կատարում են կամ պիտի կատարեն՝ Հոյստանը վերաշինելու և հայ ժողովուրդը ոտքի կանգնեցնելու համար:

բ. Մեր իրականութեան համայնական պահանջով այս աշխատանքները պէտք է բաժանուին Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան և հայ-հասարակական կազմակերպութիւնները միջև:

գ. Խորհրդային իշխանութիւնն իր փրջ պէտք է վերցնի պիտական միջոցներով վերաշինել երկրը և բուսարբել նրա վրայ ալորը ժողովրդի անտեսական և կուլտուրական պահանջները:

դ. Հանրային կազմակերպութիւնները իրենց վրայ են առնում հանրային միջոցներով:

1. Փոխարել հայ գաղթականներին Հայաստան եւ նրանց տեղաւարման համար անմիջապէս անհրաժեշտ վերաշինական աշխատանքը կատարել երկրում:

2. Հոգալ օտար երկրներում մնացած հայ գաղթականութեան նրկական, կուլտուրական և ուղղային կարիքները:

Սխեմատիկ ձեւով դրած այս թեզերը չեն միասնանշուած հանուպին կազմակերպութիւնները և խորհրդային իշխանութեան գործակալութիւնը կամ փոխադարձ օգնութիւնը զանազան խնդիրներում: Սակայն նրանք յատակօրէն սահմանափակում են այն նպատակները, որանցով պէտք է զկատարուին մեր հասարակական կազմակերպութիւնները ամեն մի գործակալութեան զկաթում, որպէսզի խորհրդային իշխանութիւնը չկարողանա՛ իր պարտականութեան ընդ բարձելով նրա օսվին՝ արգելք հան իրանալ մեր գաղթականութեան կարիքներին ծառայելու գործին, որ Երեւայ պայմաններում անուսաղն նոյնքան կարեւոր մի գործ է հայ ժողովրդի համար, որքան եւ երկրի վերաշինութիւնը:

Քրտնեց, որ բուշխելիկան անբախտարեւելիւնը չպիտի

յազգաի մեր մտքերը ներկայացնել հայ աշխատաւորութեանը այն իմաստով, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չկամութեամբ է վերադարձում երկրի վերաշինական աշխատանքներին Սահայն հոտի՝ հայ աշխատաւորութեան շարժում է ծանօթ բողջակիկների շրթերտներին՝ նրանց մերկութեանը կարեւորութիւն ընծայելու համար և ապա՝ նա իր առաջը դրած պրոբլեմանքը շատ լաւ է ընթացում հայ ժողովրդի կենդանի մարմնից բռնութեամբ դարձած գաղթականութեան արժեքը, որպէսզի նրան երկիր փոխադրելու կամ նրա ցուրտը դարձանկառ ներկայիս գործը քաջատրի իրեն չկ'ստնութիւն երկրի վերաշինութեանը աշտկցելու հարցում:

Դաշնակցութիւնը չէ կապու հակառակ լինել երկրի վերաշինութեանը ոչ միայն այն պատճառով, որ իր գերմարդկային մրցակցի և անկող դահլիճներով ստեղծուած նախասահը այսօր էլ մնում է նրա յայտիկ միակ ապակէի, այլ և այն պատճառով, որ Հայաստանի վերաշինութիւնը նրան ներկայանում է իբրև աննահաստատուն երաշխիքներից մէկը բողջակիկանք ընթացող ստանձարիւմ համար: Բողջակիկը կարող է ստանձարձոկօրէն իշխել միայն այնպիսի, ուր աղքատութիւնը, թշուառութիւնը և անօթութիւնը անասնական միջակի հասցնելով ժողովրդական զանգուածներին՝ թող չեն տարիս, որ նրանք իրենց աւորտայն ան հայր Թարիւղը գտնու ալլ բունի մտայն մտածման չէնց որ մի տեղ ժողովուրդը օրւայ ապրուտի որսամաշ Հոգիւրից ապտուելով սկսած է մտածել իր մարդկային իրաւունքների և մարդկային արժանապատուութեան մտայն՝ բողջակիկը իրայն ներք է քաշում իր ձանկիրը և ծածկում յանկիրքը: Թուա զիւղացիութեան և բողջակիկի անցնելու և ներկայ փոխարարութեանները կասկած չեն թողնում այս մտայն: Գտնուած չէ կարող լինել նաև, որ երբ մեր երկիրը վերաշինուի և անասնապէս տարապիսի՝ ըստ ինքնու անհասարկ կգտնան այն ստանձարձակութեաններն ու բռնութիւնները, որոնց հանդուրժում է հայ ժողովուրդը իր կարիքի և աղքատութեան օրերին:

Եթէ բողջակիկները չեն հաւատում մեր բարեցակամութեանը դէպի Հայաստանը՝ Հօ՛ր հաւատում են մեր անբարեցակամութեան դէպի իրենց հաստատած բռնապետական ընթացիկը: Այսքանն էլ բաւական է որ նրանք իրենց հոգու խորքում ալլ համոզուենք ընկնան մեր վերաշինութեան մարտնչների մասին քոն այն, ինչ որ ամեն անբարեպաշտութեամբ ներկայացնում են և պիտի ներկայացնեն իրենց մամուլի և ժողովների մէջ՝ հանրային կարիքը մարտնչելու համար:

Ա ՋԱՄԱԿԱՆ

ԲԱՅՈՒՆԵ Է

«ԳՐՕԵԱԿ» 1926 ԹՈՒԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՉԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՊԱՅԻՐԸ

Բացառիկ երկիր մըն է այս լեռնաշխարհը: Եթէ Կիլիկիոյ բարձունքներէն մտունը առաւ Ռուբինեան հարաւորութիւնը, այս գաւառը հիմք դրաւ Միւսնեաց հզօրութեան: Եթէ Սասունի ժայռերէն կը պարզուէր հայկական ազատամարտի դրօշը, այստեղ Հայաստանի անկախութիւնն էր, որ կուսանէր դառն ճիգերով: Համառօտ ակնարկ մը Չանգեզիբլիցներու անցնելու և ներկայ սարուններու վրայ, մեզ կը բերէ սա եզրակացութեան, թէ՛յանձին Չանգեզիբլի Հայաստանի ողբալուստի վրայ հայկական Գարատաղ մը (Չերնոկորթա) կը բարձրանայ...:

Ես միտք չունիմ այդ քաջարի երկրին պատմութիւնը տալու եւ անոր զովքը հիւանդու վերջին տարիներու զանգեզուրեան հերոսամարտն այնքան վառ է յիշողութեանց մէջ, որ աւելորդ է պատմելու Լանք միայն, որ այդ լեռնաշխարհը շարունակ կոխներու, պայքարների մէջ է եղած Պարսիկին, Թուրքին, Թաթարին եւ Ռուսին հետ, երբեմն յալող, երբեմն անյալող, բայց ամէն պարագայի մէջ միշտ պահելով յամառ գիծ մը, իր շահերուն պարզ զիտակցութիւնը, իր իրաւունքներուն յարատեւ հետապնդումը եւ յանուն հայրենիքի զոհաբերելու պատրաստակամութեամբ:

Թէ ինչ իրաւունքներու պաշտպանութեան խնդիրներ են, որ մղած են Չանգեզուրցիին զէնք բարձրացնելու եւ երկար տարիներ պատերազմիլ իրմէ հզօր ուժերու դէմ՝ կը թողունք պատմաբաններուն: Եթէ չենք միայն, թէ ստանց լուրջ պատճառներու չէր, որ ան արիւնահեղ կոխներ կը մղէր: Անոր պայքարներն արդիւնք չէին այս կամ այն անձի կամքի, այս կամ այն կուսակցութեան թիւարարներուն, այլ հետեւանքը այն անբնական կացութեան, որու մէջ դրուած էր այդ լեռնաշխարհը:

Երբ լեռնական ժողովուրդը կը տեսնէր, ընդհանրապէս այն գաղափարը կը ծագէ, թէ այդ ժողովուրդը ընդհանրապէս պիտի ըլլայ պատերազմիկ, յամառ, աշխատող, խնայող, զորմական և միաժամանակ բիրտ ու անուս: Միւսնեաց ժողովուրդին եթէ կը յարձարին առաջին որակուները, երբեք չեն համապատասխանի վերջին երկրքը: Հայաստանի քիչ անկիւններուն մէջ ուսումն է կը թիւթիւնը այնքան յարգի են, որքան Չանգեզուրի մէջ: Կան շրջաններ, ինչպէս Մեղրին, ուր դեռ քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ անուս մարդ չէր գտնուէր: Այնպէս որ եթէ Չանգեզուրը իր մարտական ոգիով նմանցնենք Չերնակորթային, իր կրթական եւ մտաւոր մղումներով պէտք է նմանցենք Չուիցերիային:

Այս համառօտ ծանօթութիւնները տալով՝ կ'ուզէի սահմանափակել այն դերը որ չափազանցուած կերպով կը տրուի անհասներու կամ կուսակցութեանց: Ինչպէս և հերքել այն սխալ կարծիքը, թէ Չանգեզուրցիին ոչ թէ իր շահերուն զիտակցութեամբ, այլ տարերային կերպով և թիրամացաբար ինկած է պատերազմներու մէջ:

Արդ, վերջում են դժգոհութեան պատճառները, իրազորման են Չանգեզուրցիներու տնայնիքը: Ահա բուն խնդիրը:

Բոլշևիկները իրենց սովորական բանաձևերով, շարունակ կը յայտարարեն, թէ ասն որ չկարողացան լուծել՝ ըտրոժոնական եւ մանր ըտրոժոնական՝ տարրերը իրենց արհեստանոց կոնիներով՝ սովետական իշխանութիւնը լուծեց «նարկուածային կարգով», եղբայրութեան եւ հասարակութեան սկզբունքներով: Եթէ իրականութեան համապատասխան ըլլային այդ հաւատարմութիւնը, պէտք էր ուրբայանալ, որովհետեւ վերջացաւ այդ ժողովուրդը իր նպատակին հասած պիտի ըլլար եւ արեւմտ վերջ պիտի գտած ըլլային այն պայքարներն ու արհեստանոցիներն որ կը տեսնեն մինչեւ այսօր, Իժմախտաբար ոչինչ կ'ըսեն այդ «ֆորմիւլ»ները, եւ, մանաւանդ գործունակ Զանգեզուրի համար, գատարկ խօսքեր են նման յայտարարութիւնները: Ան կը շարունակէ իր մորթիւն վրայ զգալ այն քաւն ու տանջանք որ մինչեւ այսօր զինքը մզած են շարժումներ կազմակերպելու, վերաբուժական միջոցներու դիմելու, գոտարու եւ բողբոջելու:

Ի՞նչ են եղած Զանգեզուրցիներու ըմբոստեցութեան շարժանքները:—

1. Իր անսնն թշուառութիւնը, որ հետեւեալք է հոյանդիկութեան, իէկերու օւ խօսերու շահագործման եւ անարտադրելի կաշկանգման:

2. Իր գիւղին եւ գաւառին աղքատութիւնը, որ հետեւեալք է հայրտուգեցեաց անհասարակ բաշխման եկուր թանձր եւ ուս տարբերու միջեւ, իրողութիւն մը: Որ կը հարկադրէ իրեն կեկուրի անտառի եւ ժայռի խոնոյններուն մէջ, իսկ արտաանդիները եւ արկաւանք հնչիր ձգել տրիպակտող թմբաբարին, Բուսիւն:

3. Մն կը հնչանտիլ իր հայրենիքի մէջ իրեն իրականացնել տարր մը: Կայտանգ մը եկարծերու:

4. Ան հաշիւ հ'ընէ, թէ հայ ժողովուրդը եւ Հայաստանէն չզրկուելու համար անհրաժեշտ է որ իր թիկունքը կազմող նախնական գաւառը լեռնակարաւի ուրիշի հողմէ, որովհետեւ այդ գաւառին միջոցով է որ ինքը կ'ընայ կազմուր Մայր Հայրենիքին հետ եւ քառի որ նախնական մէջ կենսական շահեր եւ ուս, այդ գաւառին անըտոժնը ժողովուրդը հարաւած մը կը նկատէ իրեն համար:

5. Զանգեզուրցիք՝ համար հայաստանը Մայր Հայրենիքն է, իսկ Ղարաբաղը՝ կը նկատուի իբր բուն Հայրենիքը՝ Բաժնիչ Ղարաբաղը իրակ եւ Հայաստանից կը նկատուի քաժեղ երբայրը երբորս: Գնաւարութիւն եւ անեցեղութիւն զինքը, ինչ որ նմանաբայլ է իր ոչնչացման Բաժնիչ իրմէ Ղարաբաղը եւ կամ հարկուած հասցեի սնորհ կը նշանակէ գընել իր ոչնչացումը եւ իրեն զբաղ մը ձգել թշուարի մաշեալ:

Կան տեղական եւ երկիրորդական պատճառներ ալ, բայց զինուորներն ասոնք են Այր պատճառները այնքան կենսական են անոր համար, որ ասն են մղելով անպիտան Թմուրներու չմիանալութեան խորհուրդները, անհաւասար կողմերու մէջ մտաւ: Արդպէս՝ ճանի թուրք եւ ուսն բանակներուն դէմ, եւ եթէ ոչ լաղժող, զոնէ կասեցնողը՝ եղաւ մեծ շարժանքներու:

Արդ, ներկայիս վերջում են այդ պատճառները: Իսկ կարծիքով՝ ոչ: Եւ ոչ-հանուի Միւսեայ լեռները իրենց անդունդներով հորէն պիտի ժայթքեն եւ զոն նստուածով պիտի փրթորկեն Որոտն Բարդուշատի հովիտները:

Առնենք վերոյիշեալ հիմնական պատճառներէն երկուքը: Առնք եթէ մասամբ մեղմացած են ձեւականորէն, բայց ըստ էութեան ոչինչ փոխուած է. նախկին թշուառութիւնը, արտապիտան եւ անարգարութիւնը կը շարունակուին սաստիկութեամբ: Այս մասին որոշ գաղափար կազմելու համար, ներկայացնենք Զանգեզուրի աշխարհագրական դիրքը, հողերու զասարուումը եւ արդիւնաբերելու կարողութիւնը, յարակից խնդիրներով:

Զանգեզուրը կը գտնուի Որոտն եւ Բարդուշատ գետերու միջեւ, որոնք սկիզբ առնելով ձիւնայատ լեռներէ՝ իրար կը խառնուին եւ թափին Արաքսի մէջ: Այս գետերու հովիտը շրջապատուած է արեւելքէն, հիւսիսէն եւ արեւմուտքէն փոքր կողմաքի, Ղարաբաղի, Բարդուշատի եւ Նախի՛ւեանի լեռներով, իսկ հարաւէն՝ Արաքսով. հանդիպակաց ակին կը բարձրանան Ղարաբաղի լեռները: Ուրեմն Զանգեզուրը կը ներկայացնէ քառակուսի մեծ սնուակ մը, եզերուած անանցանելի, ձիւնայատ գազաթիկերով եւ յորդանոս Արաքսով, իսկ մէջէն՝ երկու մեծ գետեր բազմաթիւ ճիւղերով, որոնք օճին ամենի անդունդներ, խոր ձորեր ու լեռնաշղթաներ: Այդ մեծ սնուակը Բարդուշատի եւ Արաքսի խառնարաններու դիմացը, դէպի Փայտակարան կտրուած է եւ հարթավայրով մը կը միանայ Ջիրբայիլ գաւառի հարթութեանց հետ, իսկ միւս կողմերը փակ են եւ լեռնանցքերով. կամաներով կը կապուին շրջապատող Դիզակ, Վարանդա, Շուշի, Ջիվանիք, Դարապաղեակ, Նախի՛ւեան եւ Քայազիտ գաւառներու հետ: Այսպիսով Զանգեզուրը իր գետերու հոսանքներով, լեռներով աշխարհագրական ամբողջութիւն մը կը ներկայացնէ. Արաքսի հովիտին յետեւ՝ ան ամուր քեղք մըն է, որ իր մարմնով կը պարտպանէ Հայաստանը արեւելքէն սուրբոց խորշակներէն եւ արշաւանքներէն: Ան Հայաստանի արեւելեան բանալին է:

Միւսեայ երկրի այս յատկութիւններուն պատճառով, դեռ ինչ ժամանակներէ մինչեւ 1920 թուականը ան նկատուած է ամբողջական նահանգ մը կամ գաւառ մը՝ երբեմն սանձաններու մասնակի փոփոխումներով: Բայց ընդհանրապէս Զանգեզուր գաւառին բոլոր տիրողները խոնարհելով ընտիկեան սանձանաւորութիւններուն առջեւ, անխախտ պահած են գաւառին ամբողջականութիւնը: Առնենք վերջին վարչական բաժանումը, որ կը համապատասխանէ, մտաւարապէս նկարագրուած սնուակի սանձաններուն: Ըստ Գովկասեան Տարեգրքի, Զանգեզուր գաւառը կը բռնէ 6936 քառ. վերստ (7893 քառ. քիլոմետր) կամ 722,517 տեխարտին որ բաժնուած է չորս գաւառակի, հետեւեալ տարածութիւններով.

I՝ Ղարաբաղի	1825 ք. վերստ.	=	196,161 տեխ.	
II՝ Դեղ	2197	«	«	= 228,932
III՝ Արձուակի	4065	«	«	= 419,396
IV՝ Ղարաբ	4847	«	«	= 492,498

Եթէ Զանգեզուրը աշխարհագրական ամբողջութիւն մը ներկայացնէ իր լեռներու սահմանադրումով, դետերու հասանքով, հաղորդակցութեան միջոցներով եւ ռազմական կարեւորութիւնով, նոյն ամբողջութիւնը չի ներկայացնէր կլիմայի, հողի եւ բնակչութեան տեսակէտներով: Անա այդ գաւառին ընդհանուր պատկերը վերջին տեսակէտներով.

Քաղաք	Տարածութիւն քառ. վերջու		Մեծամաս.		Փոքրամաս նու. վիւն		Արտաստի.		Քանցակետ		Մուտաւ.		Կենտր. սահմանք		Գաշտեր	
	I	II	Հայ	Հայ	Քաղաք	Քաղաք	Հայ	Քաղաք	Քաղաք	Քաղաք	Քաղաք	Քաղաք	Քաղաք	Քաղաք	Քաղաք	Քաղաք
I Գարաբաղիւն	1825															
II Դեշ	2197															
I Ունձեւորիկ	1065															
IV Գարաբ	1847															

Այս տախտակը կը ցուցնէ որ Զանգեզուրը ամեն երկրագործական գօտիի հարստութիւն կը պարտանակէ. թուղէն, բամպակէն, լիմոնէն սկսեալ մինչև Ալպեան գօտիի բերքերը կրնան աճիլ հոն: Այս գաւառն ունի դաշտ, լեռնադաշտ, լեռ, ձիւնապատ շրջ

ձաններ եւ անտառներ: Ան չունի միայն անապատներ: Զանգեզուրի մէջ ընկող ժողովուրդներէն երեքը իրենց թիւերով ալքի կը դարնեն. ասոնք են հայ, թաթար, քիւրդ ժողովուրդները: Այդ երեքէն Հայը եւ Քիւրդը ծուարած են արտատեղիներու, անտառներու, լեռնադաշտերու եւ ձորերու մէջ: Իսկ թաթարները բնած են տաք գօտիները, դաշտա վայրերը եւ հարուստ տեղերը, փոքրիկ խումբերով միայն մտնելով լեռնադաշտերը եւ ձորերը:

Անձանօթ մէկը պիտի բացականչէր — Ի՞նչ հարուստ երկիր է Զանգեզուրը, բնութիւնը չէ խնայած ոչ մէկ բարիք, իմաստօրէն դաստարած է ժողովուրդները, համաձայն իրենց մասնազբտութեան եւ ընդունակութեան: Լեռնական Հայը եւ Քիւրդը հեռու է պահեց տաք տեղերէն, տարեր է լեռները որ հոն ոչխար եւ զուար պահեն, բուրբ, իւր եւ պանիր պատրաստեն, անտառներու փայտերը կտրեն, ցուրտ լեռներու մէջ գարի, ցորեն հասցնեն, լեռներու պտուղները ժողովն եւ եթէ ուզեն՝ ձմեռուան ցուրտերուն իջնեն Արծեանիկի գաւառակը, ուր կրնան արածել իրենց զուարը եւ փոխանակել բուրբը ապրշու մի հետ, զուարն ու կաշին բամպակի հետ, լեռան պտուղները թուզի ու նուշի հետ եւ այլն: Փոխադարձաբար՝ տաք երկրի գաւակ թաթարը Արաքսի հովիտին մէջ տաք երկիրներու յատուկ բոյսերը հասցնելով՝ կրնար ամառուայ տաքին բարձրանալ Հայերու մօտ, թէ զովանալու եւ թէ իր ապրանքը փոխանակելու համար:

Եւ իրօք բնութիւնը արդար բաշխում կատարած է Զանգեզուրի մէջ, բայց մարդկային օրէնքները եւ պահութիւնը եկած են շարիք գարննելու բնութեան բարիքները: Անա թէ ինչ պէս Գ. գաւառակի թաթար ժողովուրդը ըստ հին սովորութեան, որ սրբազորուած էր պարսկական խաներու կողմէ, իրաւունք ունէր իբրեւ արտօնեալ իսլամ, ամառը բարձրանալ հայկական լեռնամասերը, հոն ցանել, արածել իր հօտերը, իսկ անառն ժամանակները իջնել ձմեռանոցները եւ տաք շրջաններու մէջ անցնել իր ժամանակը ու աշխատանքը: Բացի տեղական թաթարներէ՛ն՝ հեռաւոր Զեւատի, Կասպից ծովու ափերու վաչկատուններն ու հաստատարակները դեռ ամառը չեկած կը քշեն իրենց հարիւր հազարաւոր անասունները, եւ տուն ու տեղով կուգան ամրան 4-5 ամիսները անցնել Զանգեզուրի արտատեղիներուն մէջ (քոչ): Այս դրութիւնը հաստատուեցաւ հարիւր տարի առաջ, ցարական փոխաբայ Ցիցիանովներու եւ Երմուզներու կողմէ եւ շարունակուեցաւ մինչև կարմիր փոխաբայ Միխանիկեանները եւ Օրթոնիկիցէ: Այս դրութիւնն ի հարկէ պիտի խախտէր Զանգեզուրի հայ ազգաբնակչութեան տնտեսական բարգաւաճումը եւ մինչև իսկ պատճառ պիտի դառնար անոր քայքայման:

Մենք տեսնք որ Հայերը եւ Քիւրդերը կը բնակին լեռնադաշտերը եւ լեռներու ձորակները եւ որ անոնց բնակած վայրերու 30-55% արտատեղիներ են: Այս պիտի շրջաններ բնակելով սպասելի էր, որ անոնք օգտուէին արտատեղիներէն եւ զարգացնէին ալպական մշակութիւնը իրենց հողերու վրայ: Սակայն քոչի պատճառով անուանական կը դառնայ այդ սեփական.

նութիւնը, քանի որ լեռները միայն հինգ վեց ամիս կարող են օգտագործուիլ, իսկ այդ ամիսներուն ալ անոնք թռչնոր թաթթարներուն են արմատներուած: Այսպիսով Չանգեզուրցի Հայր փաստօրէն ոչ հնարաւորութիւն պիտի ունենար արտերը շատցնել ի հաշիւ արտատեղիներու եւ ոչ ալ պիտի կրնար գարի տալ անասնապահութեան եւ կաթնատնտեսութեան:

Այդ վիճակը հողայինն ոչ կացութիւն պիտի ստեղծէր Ա. Բ. եւ Գ. զաւտամասերուն մէջ: Այսօր այդ զաւտամասերը դիւաւորապէս արտատեղիներէ բազմացած ըլլալով՝ առ նուազն 50 0 10 պիտի մնային անձեռնմխելի տեղական ազգաբնակչութեան համար, սակայն Ա. զաւտամասի 1825 քառ. վերստին 1000ը Բ. զաւտամասի 2197 վերստին 1000-ը եւ Գ. զաւտամասի 1847 քառ. վերստին 800-ը, այսինքն մօտ 2800 քառ. վերստը փաստօրէն ինչ պատկանիր այդ զաւտամասերու ժողովուրդին, այլ կը մնան թաթար բնակարաններուն: Ուրեմն ժողովուրդին կ'իջնայ իր տարածութիւն մօտ 3000 քառ. վերստ, մէջը հաշուելով քարն ու ջուրը, անտառն ու ձորը, գաղտնիքերը եւ մշակելի հողերը: Հողի առատութեան մէջ՝ Չանգեզուրի Ա. Բ. եւ Գ. զաւտամասերու բնակիչները հողազրկութենէ կը տառապին:

Մենք տեղանք որ Ա. Բ. եւ Գ. զաւտամասերու բնակչութիւնը վիւաւորապէս կը բաղկանայ Հայերէ, յետոյ Քիւրդերէ, ուրեմն վերոյիշեալ արհեստական հողազրկութենէն փաստապէսն ալ նախ Հայերն են եւ յետոյ Քիւրդերը: Այս ժողովուրդներու վիճակը աւելի էր ծանրանայ եւ այն պատճառով, որ իրենց լեռներէն ու արտատեղիներէն զրկուելով՝ փոխարէն չէն ստանար ո'չ դրամական, ո'չ ալ հողային վարձատրութիւն: Անոնց առջեւ երկու միջոց կը մնայ իրենց նուազագոյն պահանջները զոհացնելու: 1. Զեռքը մնացած քարքարոտները մշակիլ զարմնիւ: 2. Լեռներէ իջնել դէպի հարթավայրերը, ուր հողային տարածութիւններ կարելի է գտնել:

Առաջին միջոցը անոնք, փորձած են ժայռերուն վրայ հող բարձրացնելով, վերակի առուններ շինելով, որպէսզի քարէն, ժայռէն բերք ստանան: Բայց ատոր ալ սահմանը կայ: Ժողովուրդին մշտական աճման առջեւ այդ միջոցներով հող ստեղծելը չի կրնար բաւարար նկատուիլ: Երկրորդ միջոցն ալ անհնար է, քանի որ եւ խանութը, բէկերը իշխաններու պէտքերը տիրապետած են այդ բերրի մասերուն եւ թոյլ չեն տար որ ուրիշները լեռնէն վար իջնեն եւ հաստատուին անոնց վրայ:

Այսպէս, լեռնէն զրկուած, դաշտէն արդիւնուած լեռնականին կը մտար երկու միջոց. — Կամ գաղթել եւ կամ դէպքով հարթել իր ճամբան, դէպի լեռան արտատեղիները կամ դէպի դաշտի բերրի հողերը: Եւ վերջին տասնամեակին Չանգեզուրցի ընտանիք այդ երկու ուղիները — արտագաղթը եւ կռիւը: Այսօր Բագու, Թիւրքեստան, հիւսիսային Կովկաս եւ այլուր Չանգեզուր մնացողներն աւելի Չանգեզուրցիներ կարելի է հաշուել: Անոնք փախած են հայրենի երկրէն հողազրկութեան, չքաւորութեան պատճառներով: Երկրին մէջ մնացողները բնագաղաբը ըմբռնած են, թէ արտագաղթը հաւատարմ է ինչուստպէս նութեան, հասկցած են թէ պիտի ոչնչանան արհեստական հողազրկութեան հետեւանքով, ուստի յաճախ դէնք են բարձրացուցած կամ թռչնորին կամ հարեւան թաթթարին դէմ, «որը տաննն ուսում է, ձեռն ալ խընձորին է դրած»:

Ան ապտեղ է մեծագոյն պատճառը Սիւնեաց երկրի յուզումներուն, մշտատեւ կռիւներուն, աղքատութեան եւ արտագաղթին: Ո՛չ ճատով, ոչ բանաձեւով, ոչ ալ դատարկ խրատներով կը վերան այդ դժբախտ կացութիւնը եւ ցուալի հակամարտութիւնը տարբեր ցեղերու միջեւ: Այս պատճառը վերցնելու երկու արմատական միջոց կայ: Կամ պէտք է թուր արգիւտի Չանգեզուրի լեռներուն մէջ եւ հողերը բաժնուին հողազուրկներուն միջեւ, կամ, եթէ ըոյժ դուրս թիւնը պիտի շարունակուի, Չանգեզուրցիներուն առատ հող պէտք է տրուի իրենց հարեւան զաւտաներուն մէջ: Ոչ առաջինը կ'ընեն եւ ոչ երկրորդը: Ընդհակառակը բուլշեւիկ կառավարութիւնը թուր խնդիրը օրինականացուցած է, իսկ հարթավայրերը ի սպաս բաժնած Չանգեզուրէն եւ տւած Ատրպէյշանին: Չանգեզուրի սահմանը այնպէս է գծուած որ այնտեղի հայութիւնը պիտի ճգմուի լեռներու մէջ թառած թռչնորներու եւ դաշտերու մէջ նստած Ատրք. պէշանցիներու միջեւ: Այդ արտագոյն կացութեան հետեւանքով է, որ այսօր խորհրդային թերթերը կարծես չարախնդութեամբ կը ծանուցանեն, թէ տասնեակ հազար նոր գաղտնիկներ են հեռացան Չանգեզուրէն, դէպի քոյր խորհրդային երկիրները, ուր այդ «քոյր» երկիրներէն պիտի ժառանգեն ախտն ու տանջանքը, բարոյական եւ ֆիզիքական հիւժուժը:

Վերը ըսինք, թէ ինչ անարգարութիւն կը կատարուի ըոյժ հետեւանքով Ա. Բ. եւ Գ. զաւտամասերուն մէջ, դիւաւորապէս հայ զաղքեակութեան հանդէպ: Եթէ չարթքը միայն այդ ըլլար, եթէ հողազրկութիւնը միայն ատկէ առաջ գար, պէտք էր զոհ ըլլալ Բայց հարցն այն է, որ դեռ չին օրերէն պատկապէս հայ ժողովուրդը դատապարտուած էր քիչով զոհանալու, իսկ իր երկրի լաւագոյն հողերը անտարօքն էր արուէին ուրիշներուն: Այդ վիճակը այսօր եւս կը շարունակուի: Առաջ շատ բնական կը համարուէր այդ պարսիկ իշխանութեան տակ եղած Չանգեզուրի մէջ խաները ու բէկերն էին երկրի տէրերը, եւ զարմանալի չէր որ այդ իշխանաւորները զերգառակին իրենց արհեստակից եւ կրօնակից թաթարը, անոր տալով հողի լաւ պատասնները: Ուստի իշխանութիւնը դալով՝ հաստատուից նոյն վիճակը: «Այալար» հողերը մնացին աղաներուն, իսկ աղանքը կամ իրենք զրաւեցին տարածութիւնները եւ կամ փոխաւեցցին իրենց ցեղակիցներուն: Նոյն իսկ Ռուսերը մալականներ բերելով Բագարչայ, Բարխուդկա գիւղերը, անոնց, այնքան հող տուին, որքան մէկ տասնորորդն իսկ լունէր Հայը: Ասկէ զատ ինքնապաշտպանութեան պայցումը, վախը, թալանը ստիպած էին Հայերը սեղմուիլ քիչ տարածութեանց վրայ, համախմբուած մնալ, իսկ տիրող թաթարը, Ռուսը բռնած էին մեծ տարածութիւններ եւ աւելի թիւով գիւղեր, քան Հայը, հակառակ իրենց փոքրամասնութեան: Այս զաղքեական, ընկերային վիճակը առաջ էր բերած գիւղիւրու եւ հողերու անհամաչափ բաշխում: Հայերը թէեւ մեծամասնու-

digitised by
A.R.A.R.®

Թևուր, թէլ զիւղ եւ հող ունէին, իսկ Թաթարն ու Ռուսը թէլն փոքրաթիւք, շատ եւ լաւ հողերը Չնայեալով որ Թաթարական զիւղերու սահմանները միշտ աւելի մեծ են քան հայկական զիւղերունը, ընդունինք որ հաւասար են ընդհանրապէս, եւ զիւղերու անարդար բաժանման քանի մը օրինակներ բերենք Ներթը չնանբարեհեծելու համար օրինակներ կ'առնենք միայն ներկայ կայունութիւնն:

1923ին Հ. Ս. Խ. Հ. Վեր. Կեդր. Վարչութիւնը հրատարակած է ցուցակը Խորհրդային Հայաստանի բնակավայրերու Ա եւ Բ պրահէն կ'երեւայ, որ Արեւիկան գաւառին մէջ կայ 37 զիւղ — 22-ը հայ, 13-ը Թաթար, եւ 1-ը խառն հայ եւ Թաթար եւ 1-ը խառն հայ եւ մալականու Երկրորդ պրահէն կ'երեւայ որ 22 հայկական եւ 2 խառն զիւղերուն մէջ կ'ապրին 21.583 Հայ, իսկ 13 գուտ Թաթար եւ մէկ խառն զիւղերուն մէջ 2868 Թաթար, որիք խօսքով 200 Թաթարին կ'իյնայ մէկ բնակութեան տեղ 2900 Հային մէկ բնակութեան տեղ: Այսինքն Թաթարը 4 ու կէս անգամ աւելի տեղ ունի քան հայը:

Առնենք երկրորդ օրինակ մը Ղափանէն, որ նոյն աղբիւրի տուեալներով հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէ.—

Հայ՝ 16.680, Թաթար՝ 3656, աղգաբնակութեան գումարը 20.337:

Հայկական զիւղ՝ 58, Թաթար զիւղ՝ 41, հայ. Թաթար խառն՝ 1: Գումարը՝ 80 զիւղ:

Բաժնելով աղգաբնակութեան թիւը զիւղերու վրայ կը տեսնենք, որ 422 Հայուն կ'իյնայ մէկ զիւղ, իսկ 87 Թաթարին մէկ զիւղ: Այսինքն Թաթարը 4,8 անգամ աւելի տեղ կը բռնէ քան Հայը:

Այս թիւերը առնուած ըլլալով 1923-ի վիճակագրութիւններէն, բոլշեփիկան աղբիւրներէ, այլեւս այս եւ այլ կողմ կ'իյնանք միջոց չկայ եւ «երեսները դէպի զիւղ» նշանակաւոր չնշեցնող բոլշեփիկները չեն կորսուանք է հին վարչաձեւերն Ընդհակառակը, ան հետեւանք է մանաւանդ նոր վարչաձեւին, քանի որ անոնց նախորդող Խաչնակցականները այդ զիւղերը բաժանած էին համաձայն աղգաբնակութեան թիւին, մենկով ազգերու հաւասարութեան եւ հողի հաւասարացման տեսակէտներէն: Երբ այսօր կ'ըսեն, թէ հող չկայ, ատով կը խեղաթիւրեն իրականութիւնը: Երբ հողին կէսը քոչւորին կուտան, իսկ մնացածը այնպէս կը բաժանեն որ Հայուն կ'իյնայ մէկ, իսկ Թաթարին 4/5 — 5 տեւիատին, ի հարկէ հողի պակասը միշտ պիտի ըլլայ հայութեան համար: Ան է որ պիտի տուէ զուտապի եւ Թերեւս նորէն պատասխանատուներու օձիքէն բռնէ՝ տարրական իրաւունք մը պաշտպանելու համար:

Եթէ կ'ուզեն որ Զանգեզուրցին չզաղթէ եւ երկիրը խաղաղութիւն վայելէ, քոչի խնդրի կարողազորութեան հետ պէտք է ձեռնարկեն հողի բաժանման գործին: Այս բաժանումը չլպտի ծագածութեան հասցեն: Կարելի չէ այս խնդիրը լուծել այսօրվան վաճառի կամ բախտաւոր զիւղացիի մը 10-20 տեւիատին հողը գրաւելով եւ բաժնելով: Այդ գործին մէջ հողագործի զիւղացիները եւ Խաչնակցականները բոլ-

շեփիկներուն ընկելք չեն թողած: Պէտք է հիմնական դարման մը գտնել, եւ այդ կ'ըլլայ ոչ միայն զիւղի մէջի հողի հաւասարեցումով, այլեւ ամբողջ գաւառակի եւ գաւառներու հողերու հաւասար բաշխումով՝ համաձայն ազգաբնակչութեան թիւին, հողի տեսակին եւն: Եթէ այդ միջոցին ձեռնարկուի՝ հող շատ կը ճարտի, բողբող ձայները կը լսեն, եւ ոչ միայն վերջ կը գտնէ արտադրողը, այլ եւ ներդրողը կ'ըլլայ: Այն ատեն կը դադրին վէճերն ու կոխները, եւ վաղաժամ յայտարարուած խաղաղութիւնը իսկապէս կը հաստատուի:

Բայց բոլշեփիկ կառավարութիւնը կարծես չուզեր երկրին հանգստութիւնը: Ան ճամբայ մը բռնած է, որ կը ծառայէ հայ Ժողովուրդը գուրս քշելու Հայաստանէն: Իլուր աշխարհի կը յայտարարէ, թէ վերաշինութեամբ տեղ պիտի բանայ հայ Ժողովուրդին համար: Իբր այսպիսի կը յիշէ, թէ, օրինակ, Մեղրիի մէջ ծրագրած է ստանալ 10—20,000 տուփ շերամի հումա, թէ Ղափանի մէջ քանի մը հարիւր բանուոր կ'աշխատին, թէ, Շահինորի հողագործիներուն հող կուտան Կուրանի մէջ, թէ հոս շինել են Շահումեան անունով զիւղ մը եւ տեղաւորած Շահինորցիները: Այդ բոլորը լաւ կատարուած եւ ծրագրուած գործերուն համար շնորհակալութիւն: Բայց խոստովանեցէք, որ այդպիսի ձեռնարկները եթէ արժէք ունին ընտանիքի մը համար՝ ալքի փոշի մէջ, թէ հոս շինել են Շահումեան անունով զիւղ մը եւ կամ Շահինորի Հայուն հարեւան Նիւադի կամ այլ դատարկ քանդուած զիւղերէն հող յատկացուել, պէտք չէր ըլլար ճամբու ծախս ընել մինչեւ Կուրան Այդպիսի փողոտահարութեամբ կարելի չէ շլացնել Ժողովուրդը: Եթէ բոլշեփիկներու տուած թիւերն իսկ նկատի առնենք, կը տեսնենք որ անոնց ճանաճ աղմուկը աւելի շատ է քան կատարուած գործը: Երբ Մեղրի գաւառին մէջ 543 Թաթարին կ'իյնայ 7 զիւղ, 7215 Հայուն 16 զիւղ, այսինքն 78 Թուրքին մէկ տեղ, իսկ 450 Հայուն մէկ տեղ — ինչ որ կը նշանակէ թէ թիւքերուն մօտ 6 անգամ աւելի հող է տրուած քան Հայերուն — այդ պարագային Շահինորցի, Մեղրիցի իրատեսք չունին անէճքով յիշելու այն օրը, երբ զինքը տեղահան ընելով նեոտեցիւն հեռաւոր Կուրանը:

Անցինք միւս հիմնական պատճառներուն.—
 Զանգեզուրցին իբրեւ Հայ կ'արժանաբանուէր, իրազուրկ հպատակ կը նկատուէր ոչ միայն պետութեանց, այլ եւ հարեւաններուն կողմէ: Երկիրը Անուպէճանի մէկ մասը կը նկատուէր՝ կտրուած մայր հայրենիքէն: Այս պարագան կը վերատրեք Զանգեզուրցիին արժանապատւութիւնը, եւ ան չվարանցեցաւ իր մարդկային իրաւունքները պաշտպանելու համար, պայքարի դիմել: 1905-էն մինչեւ 1920-ը արիւնձանեղ կոխներու շրջան, մըն է Զանգեզուրի համար: Անարգուած լեռնակահնդ վճառած էր արիւնով սրբել իր ռուսաստանումը եւ յալողեցաւ Այսօր Զանգեզուրցին ակնածանքի անարկայ է նոյն իսկ իր հակառակորդներուն կողմէ եւ Զանգեզուրը կիսով լաւի գտնէ Հայաստանի մասն է: Այդ յալողութեան մէջ ան ոչ մէկուեւ պարտական չէ. ան իր արիւնով տիբացած է իւր իրաւունքին: Բայց Զանգեզուրցին մուսուր միայն հասաւ իր նպատակին:

Ան գէնք բարձրացած էր ոչ թէ իր այս կամ այն գաւառակը Հայաստանին միացնելու նպատակով, այլ ամբողջ Զանգեզուրի տնտեսական, աշխարհագրական, ռազմական եւ նոյն իսկ ազգագրական ամբողջութեան ազատագրման համար: Եւ իրապէս, այդ վիճակը ստեղծւած էր մինչեւ 1920, բայց բոլշեակիները եկան եւ Զանգեզուրը բաժնեցին 4 կտորի: Անկ մասը տուին Հայաստանին, ինչը որովհետեւ Շուշիի կցեցին, իբրորդէն Քիւրտստան կազմեցին, իսկ չորրորդը նուիրեցին Ատրպէյճանին: Այսպէս չորս կտոր ըլլալէ յետո, Զանգեզուրը կրնայ սպրիլ եւ զարգանալ: Այդ կարգադրութիւնը կը համապատասխանէ՝ ժողովուրդի պահանջներուն թող թուանշանները պատասխանեն:

Համաձայն Հ. Ս. Ս. Հ. վիճակագրական Կեդրոնական վարչութեան տեղեկագրի (1923) ա. եւ բ. պրակներուն՝ Զանգեզուրը հետեւեալ ազգագրական պատկերը ունի, տեղերով եւ զաւանտերով.

Գաւառակ	ազգաբ.	Հայ	Ք.	Գիւղերու թիւը	Գլուխ Հայ	Գլուխ Քաթոլիկ	Հայ-թիւն	Հայ մայրական	Քրտ.	վերստ
I Միսիան	11,583	18,775	808	37	22	13	1	1	1575	
II Գորիս	7,240	7,240		7	7					
III Դեղ	11,089	11,089		9	9				500	
IV Տառև	9,944	6,944		9	8				250	
V Լաբանի	20,337	16,830	3656	80	38	41	1		1000	
5 Գաւառակ	67,443	60,725	6,467	141	89	54	2	1	2425	
Մեղրի	7760	7215	545	24	16	7	1		300	
Գումար	74853	67940	7012	165	105	61	3	1	3625	

Այս տարածութեան թիւերը մտաւոր են 100.200 վերատի. տարբերութեան մը կայ, որ չի կրնար ազդել մեր եւրոպացիներէն վրայ: Այս աղիւսակը կը ներկայացնէ Զանգեզուրի այն մասը, որ այժմ կցուած է Հայաստանին Ատր համար է, որ կ'ընեն թէ Զանգեզուրը միացուած է Հայաստանի, Ատրպէյճանի բարեացակամութեան շնորհիւ:

Հասկնալու համար, թէ ո՞վ որով զիջեր է այս ինչպիսի մէջ ներկայացնենք Զանգեզուրի իսկական պատկերը հին պաշտօնական վիճակագրութեամբ (1.

Զանգեզուրի գաւառ	քառ վերստ	գիւղերի թիւը	ազգաբնակչութիւն 1886ին	ազգաբնակչութիւն 1897
—	2936	416	123,947	145,168

Համեմատելով ամբողջական Զանգեզուրը Հայաստանին միացուած Զանգեզուրի հետ՝ կը տեսնենք, որ 3300 քառ վերստ (6036—3305) այդ գաւառէն տրուած է Ատրպէյճանին: Ա. Շահիւ սթուն ին ազգագրական բաժանան տնտեսական սուղ կրճատումներ կատար.

1) Ման.— Տես Կովկասեան Տարեցոյցը 1888, 1897, 1901, 1907, Ա. Շահիւսթունի «Անդրկովկասի վարչական բաժանումները» եւ Հ. Հ. Գառուրիակովեան հրատարակած «l'Arménie et la Transcaucasie»

րելով Զանգեզուրէն՝ համոձայն 1916ի վիճակագրութեան, անառարկելիորէն Հայաստանին պատկանող Զանգեզուրին մէջ կը հաշուէ 88,000 Հայ (69%) եւ 38,000 թաթար (30%): Եթէ հիմք ընդունինք այս կրճատուած Զանգեզուրը, դարձեալ կը տեսնենք որ մօտ 20,000 Հայեր (88,000-67940) անցած են Ատրպէյճանին, շնորհիւ բոլշեակիներու: Ուրեմն կուրտ սխալ է կրկնել թէ Զանգեզուրը միացուած է Հայաստանին. ընդհակառակն, Ատրպէյճանին է հասած իր նպատակին: Անոր ձեռքին տակ են ամբողջ նախկին Գ. գաւառամասը եւ Դ. գաւառամասէն Արաքսի հովտին մեծ մասը, որոնք Զանգեզուրի բերրի վայրերն են եւ որոնցով ան կը մերձեայ նախընտանին եւ թիւք-քիային: Ինչ կը վերաբերի Բ. գաւառամասին՝ ան չնչին փոփոխութիւնով կը կազմէ նոր երկիր մը. քիւրտ եւ թաթար ազգաբնակչութեամբ, հայկական շարքազը բաժնելով Զանգեզուրէն: Այս բոլորին հետ միասին չմտնանք, որ Հայերու ձեռքը մնացած մօտ 3600 վերստէն 50% իբր արօտատեղի դարձեալ կը ծառայէ Ատրպէյճանի քոչուրներուն:

Հասկնալու համար թէ ինչ են քրտ բոլշեակիները եւ ինչպէս պէտք էր ընել, քիչ մը ամերթամասնութեան մէջ մտնենք: Ա. աղիւսակէն կը տեսնենք, որ Միսիան գաւառակ մը կազմուած է, որ կը համապատասխանէ 1897-ի վարչական բաժանման Ղարա քիւրտի գաւառակին, առանց Տաթևի եւ Շենքի զիւզախումներուն, սրոնցմէ կազմուած է նոր գաւառակ մը՝ Տաթև: Միսիանի փոքրագուր գաւառակ ամբողջապէս Հայաստանի մէջ կը մտնէ եւ ան է միակ միջոցը կապուելու Հայաստանի հետ անմիջականորէն Դարալագեզի, Աչուզի, Դիլիպի եւ Գնդեվազի լեռնանցքերով: Այս գաւառակին մէջ բոլշեակիներու քցած կարգադրութեանց համար, բացի արօտատեղիներու հարցէն, ըսելիք չունինք. մանաւանդ որ ան թէ արքայազնութեամբ (մօտ 1600 քառ. վերստ) եւ թէ ազգաբնակչութեամբ (մօտ 22 հազար) առանձին գաւառակ կազմելու յարմարութիւններն ունի:

Ինչ կը վերաբերի հին Ղարաքիլիսի գաւառակի մէջ մասէն նոր Տաթևի գաւառակ մը կազմելու (8 զիւզ 250 քառ. վերստով եւ մօտ 7000 ազգաբնակչութեամբ), անտեղի է: Այդ շրջանին կամ պէտք է միացուելին նախորդ Դ. Արձուանիի գաւառակի 1. 9. 8. 11 զիւզախումները. ան կամ ան պէտք է ինքը միանար Դեղի, Գորիսի գաւառակներուն: Առաջինը չեն ընել, որովհետեւ մէկ-երկու հազար թաթար իրենց բերրի հողերով կրնան ինչայ Հայերու սահմանները: Իսկ երկրորդը չեն ընել, որպէսզի ըմբռսաներուն վնաս աւելի մօտէն հսկեն իրենց վարձարեւ Այսպէս կամ այնպէս, նորէն փառք տալու է, որ Տաթևը Հայաստանի մաս կը կազմէ:

Գլխաւոր անարդարութիւնը, քաղաքական, ազգային եւ տնտեսական հարուած եկած է Հայաստանի դիտում նախկին Դեղի գաւառակէն, որ բաժնուած է չորս մասի. մէկ փոքրիկ մասը կտրած եւ տուած են Շուշի գաւառին, մօտ 500 քառ. վերստ տարածութիւն կտրած եւ կցած են Հայաստանին: Բաժնելով երկու գաւառակի (Դեղի եւ Գորիսի), իսկ 1500 քառ. վերստ տարածութիւն ալ նոր հանրապե-

տուժեան են վերածեր, Քրիստոկրայ, որ կ'իյնայ Ղարաբաղի եւ Չանգեզուրի միջև, եւ կը զտնուի Ատրպէյճանի թեւարկութեան տակ:

Համաձայն 1913-ի կողկատեան Տարեցոյցի, այդ շրջանի ազգաբնակչան պատկերը կը ներկայացնէր.— Հայ 34,911, մահմետականներ 21,677. Իսկ 1902ի Տարեցոյցով կար 23 զիւղախումբ, 75 զիւղ, 44,626 ազգաբնակչութիւն, որոնցմէ Հայ՝ մօտ 24,000, Քրիւթ մօտ 17,000, Թաթար 3,600, Արդ, ազգաբնակչան տեսակէտով այդ գաւառակը պէտք էր միացնել Հայաստանին, քանի որ Հայերը մեծամասնութիւն են. իսկ եթէ Քրիւթերը անջատելու անհրաժեշտութիւն կար, Քրիւթերը պէտք է ինչոր Հայաստանի թեւարկութեան տակ, որովհետեւ այդ գաւառակին մէջ Ատրպէյճանը ունի միայն 3-4000 թաթար, իսկ Հայաստանն 24,000 Հայ, եւ որ զիւղախումբն է, այդ ափ մը քրտութիւնը շրջապատուած է Զիվանշիբով, Շուշիով, Վարանդով, Գորիսով, Իեղով.— զուտ հայութեամբ:

Այդ բոլորը անտես են աւան քաղաքական նկատումներով, եւ բաժանումը կատարած են արհեստականօրէն, ասոնք են ՚հին Բ. գաւառակէն (Իեղ.) Ալիխուրիքնտի, Գերընտրի, Գորիսի, Իեղի, Ողջնակարի, Խանձանիսի զիւղախումբերը եւ կազմու են երկու փոքրիկ գաւառակ, Իեղի եւ Գորիսի, 18,300 զուտ հայ ազգաբնակչութեամբ, իսկ մնացած հայ, Թաթար եւ քրիւթ զիւղախումբերը մօտ 63 զիւղերով (10 հայ, 4 Թաթար, 49 քրիւթ)—2000 Թաթար, 6000 հայ, 47,000 քրիւթ ազգաբնակչութեամբ— առանձին հանրապետութիւն շիներ եւ կապեր են Ատրպէյճանին: Այս գործողութեան նպատակը ոչ թէ Քրիւթերուն ազատութիւն տալ է, այլ Չանգեզուրը տկարացնել եւ 270,000 Ղարաբաղ-Սիւլիստանի հայութիւնը Հայաստանէն բաժնել եւ Ատրպէյճանի մէջ ձուլել: Կը ն տեւի թէ Քրիւթերայի հարցը ոչ թէ տեղական Չանգեզուրեան խնդիր է, այլ ընդհանուր հայկական, քանի որ այդ փոքրիկ երկիրը իր 25,000 ազգաբնակչութեամբ իրարմէ կը բաժնէ Հայաստանի մէկ միւրն եւ Ղարաբաղի 200,000 հայութիւնը: Չանգեզուրի Քրիւթերը որ եւ է շահ չունին զործիք դառնալու Ատրպէյճանի ձեռքը: Անոնք իբրեւ ցեղակից Հայերու եւ հետեւաբար իբրեւ քաւութեան նոքաք Թուրանականութեան, իրենց ճակատագիրը ակելի պիտի կապեն Հայուն քան Թուրքին, Թաթարին հետ, պահելով իրենց ինքնավարութիւնը: Չանգեզուրի նախկին Բ. գաւառակը միացնելով Հայաստանին, Ատրպէյճանն ու Սովետները վտանգաւորական մը դրած են Չանգեզուրի մէջ Հայաստանի եւ Ղարաբաղի միջև եւ երբ պատրոյզը վառեն, պիտի կործանեն թէ Ղարաբաղը եւ թէ Հայաստանը, խնդանելով Թուրքը:

Չանգեզուրի նախկին Գ. Արծեւանիկ գաւառակը նոյնպէս բաժան բաժան է եղած, բայց այստեղ երեւոյթը այնքան ալ վտանգաւոր չէ: Թէեւ Չանգեզուրի տնտեսական շահը կը պահանջէ որ ՚հին սահմանը պահուէր եւ Բարձրագուտը ըլլար սահմանը Միւնիքի, բայց քանի որ Թաթարը ազգաբնակչութիւնը անմիջականօրէն կապուած է Ատրպէյճանի հետ, կարելի է զոհել տնտեսական շահերը: Այս գաւառակէն կարելի է գելել Ատրպէյճանին Ռարուստի, Ուլապանք,

Գալի, Մօլլապուրուսի, Սաֆուլիի զիւղախումբերը Ըսանպայման Ղափանին կցելով Արծեւանիկի, Օխտարի Նորապէնիկի, Ուշանիսի, Սալալի, Դերգէլուի զիւղախումբերը, իսկ մնացածը վրձնել պիտի մնայ Քրիւթերայի հետ, քանի որ մեծ մասը քրիւթ են: Ասոնք պէտք է միայնի կամ Տաթեւին, կամ նախկին Բ. գաւառակին:

Գալով Ղափանի ներկայ գաւառակին, վերը յիշուած փոփոխութիւններով եւ սահմանային փոքրիկ շտտմաներով կարելի է ընդունելի համարել: Միայն այստեղ գաւառի սմբողութեան եւ տնտեսական զարգացման համար անհրաժեշտ է, որ Գ. գաւառակի զիւղախումբերու միացումէն զատ, Գիւղալի, Դարգիլի զիւղախումբերն ալ մաս կազմեն ներկայ Ղափանի, մանաւանդ որ Մեղրիի շրջանը բաժնուած ըլլալով Ղափանէն, յարաբերութեան, տնտեսութեան եւ գաւառի յառազիմութեան տեսակէտով մեծ զրժուարութեանց պիտի մատուցի առանց ստոր:

Ճ. Ամինէն հետաքրքրականը Մեղրիի նորաստեղծ գաւառին վիճակն է: Այդ գաւառը մինչեւ երէկ Միւնիքի մէկգաւառակն էր, բայց այսօր 24 զիւղեր կազմու են ինքնուրոյն գաւառ մը: Ճիշդ է որ հազարակցութեան միջոցները եւ այլ պարագաներ մեկուսացուցած են այդ փոքրիկ գաւառակը Չանգեզուրի մնացեալ մասերէն: Բայց արդեօք միայն ժողովուրդին յարմարութիւնները նկատի առած են, թէ նորէն Հար միտք մը ծածկուած է այդ բաժանման տակ: Ըստ իս, այն՝

Վ 1918ին Նախիլ փաշան կ'առաջարկէր հանգուցեալ Արամին՝ իրենց գելել Քիւնթէն Մեղրիի եւ Նիւվարի փոքրիկ տարածութիւնը եւ փոխարէն կը խոստանար Զիվանշիբ եւ Չանգեզուր գաւառները ամբողջ Որն է այդ առատաձեռնութեան զաւտութիւնը: Ան պարզ պատճառը որ Զուլֆա-Օրդուբատ-Մեղրի-Ալեալթ-Բաղու կարճ ճանապարհը կը բացուէր համաթուրանականութեան առջեւ: Ողջիտի առարկուի որ Մեղրին չէ թողուած ո'չ Նախիլեանին, ո'չ Ատրպէյճանին, այլ այդ երկուքին մէջտեղը ինկած գաւառ մըն է, որ Հայաստանի մաս կը կազմէ: Դժբախտաբար այդ քան պարզ չէ խնդիրը. 24 զիւղէ բաղկացած (7700 ազգաբնակչութեամբ) փոքրիկ գաւառ մը մեծ արժէք չունի, բայց կախուած է օդին մէջ, Հայաստանի հետ կրնայ կապուիլ օդանւումով միայն, որ չկայ Մեղրիի սարերուն վրայ: Եթէ Սօվետները բարի ցանկութիւն ունենային, պէտք էր Արեւիքը իսկապէս առանձին գաւառ դարձնելին, ընդարձակելով դէպի Նախիլեան եւ դէպի Չանգէլան, Պարսքի հովիտէն: Օրինակ պէտք է միացնել Մեղրի գաւառին Նիւստադի Թաթերը, ունքը սահմանակցի ենեւ կրօնքով, արեւմով հետը: Թաթարէն, միաժամանակ եւ Բարթազի զիւղախումբը, որով Մեղրին չէր կորսնցներ իր ազգաբնակչան նկատուողը, իսկ գաւառը Արեւելքէն կ'ուժեղանար, կը հարստանար եւ հետեւեալ պատերազմը կը ներկայացնէր.—

գաւառ,	զիւղ հայ	Թաթար	Թաթ բարի	զուժար
Մեղրի գաւ.	24	7215	545	— — 7760
Բարտազի զիւղաք.	3	—	900	— 350 1250
Նիւվարի	2	—	—	1269 — 1269
	29	7215	1445	1269 350 10,309

ԲԱՆՏԻՑ ԲԱՆՏ

(Բուլղարացի Յարուբլւնի բանաւարկութիւնն ու փաստաւոր)

II

ԵՐԵՒԱՆԻ ՁԷԿԱՅՈՒՄ

Մի անոց աւելի Մօսկուայի բանուում պահելուց յետոյ ինձ ուղարկեցին Երեւան:

Առաջին կայանը Թոստօփ բնտն էր, որի 29-րդ Համարում, գողերի ու առազակների Հետ, Տնացի չորս օր Ռ'ջ մի գրէջ չի կարող նկարագրել այդ դժոխքը և նրա մէջ ապրող դժբախտներին: Առաջին անգամն էի տեսնում այդպիսի զգեստի որջ...

Ապա փոխարեցին Վլադիվոկազի բանուր, ուր պահեցին երկու օր, Պետրօսով չորս օր, Բազու՝ 12 օր Այստեղ առաջին անգամ ինձ յարողուց մի ծանօթից ստանալ ճաշ: Մինչև այդ ես Տուււմ էի սոված, Հիւանդ ստամոքսով, Հիւժւած: Դրսից ստուգած կերակուրը մի քիչ կազդուրեց և ուժեղացրեց ինձ:

Բազուից տարին Թիֆլիս, ուր 10 օր պահելուց յետոյ, տեղափոխեցին Երեւանի բանուր և մի օր յետոյ տարին Ձէկա, ուր և պահեցին մինչև վերջ: Մի քանի օրից յետոյ, դիշեքով առաջնորդեցին ինձ Ձէկայի նախազահ և ինձ լուս ծանօթ Մեյիք-Յովսէփեանի մօտ քննութեան Համար, նրա մօտ էր և Ձէկայի քարտուղարը, իսկ վերջը եկա նաև Մեյիք-Յովսէփեանի օգնական Վարդանույր: Մինչև այդ ինձ նկարել էին և լեցնել էին աւել Հարցարան-վիճակացոյցը:

— Գիտե՛ս, Յարութիւն, զինց ինձ Մեյիք-Յովսէփեանը, եթէ ես մինչև Հիմա քեզ չեի բանտարկում, դրա Համար ես ունէի յարգելի պատճառներ: Ես կարծում էի, որ դու ձեռք կը քաշես այդ դործերից և կը պարագծես քո արհեստով, ապա թէ ոչ դու էլ վարդու բանտարկւած կը լինէիր: Դու գիտես, ինչու Համար ես բանտարկուած:

- Ո՛չ, չգիտեմ:
- Քեզ Մօսկուայում չե՛ն քննել:
- Քննեցին, բայց մեղադրական չներկայացրին նա ինչ որ մի թուղթ Հանեց:
- Ահա քո մեղադրականը: Քեզ մեղադրում են, որ դու 1) Դաշնակցութեան Հայաստանի կենտրոնական կոմիտէի անդամ ես. 2) Դաշնակցութեան Համար զենք ես գնել. 3) Արգիլւած գրականութիւն ես տարածել. 4) Արտասահմանի Դաշնակցականների Հետ կոպ ես պահել. 5) Փետրաբեան ապստամբութեան ժամանակ կամուրջներ ես պաշտեցրել. 6) Կեղծ անցագրով ապրել ու ճամբորդել ես. 7) Դաղանի ճանապարհով Պարսկաստան և Եւրոպա ես գնացել-եկել: Հատկացար:
- Այո՛, Հասկացալ:
- Դե՛, ստորագրիր:
- «Վերոյիշեալ մեղադրականը ինձ ներկայացրին» ճակագրեցի ու ստորագրեցի:
- Դու քեզ մեղաւոր ճանաչո՞ւմ ես:
- Ո՛չ:

Վ Իսկ եթէ աւելցնենք Նախիջևանի նախկին Դ. զաւառակէն Ազայի, Ազուլխի, Վանանդի, Զանանանի 49 դիւղերու (19,546 ազգաբնակչութիւն) հայկական մասերը, թւով մօտ 25 գիւղ (8000 հայ, 5000 թաթար) այն ատեն կարելի է իսկապէս գաւառ կոչել Մեղրին, քանի որ կ'ունենայ 54 գիւղ, 45,200 հայ, 6400 թաթար, 1269 թաթ, 350 բարի — 23,300 ազգաբնակչու, թիւն: Այդ պարագային, կը համոզուինք որ չար միտք չկայ, թէ ծրագիր չկայ Մեղրին բաժնելով Զան, զեղուրէն և զայն խուզելով արեւելքէն և փոքրացնելով Զուլֆա-Ալեքսէ գիծը, զուտ թաթարական դարձնելու և առուու մըն ալ Նախիջևանին կամ Ատրպայճանին միացնելու: Այո, այսօր բուլղարներու աջակցութեամբ Մեղրիի համար ալ կը պատրաստուի այն աղետաւոր վիճակը, որուն եւնթարկուեցաւ Ազուլխս, և եթէ պատրաստ չըլլանք Ազուլխը միացնելու Մեղրին, Մեղրին անվերջ կը միացուի Ազուլխի աւերակներուն:

2

Այս բոլոր բացատրութիւններէն կը հետեւի որ Զանգեզուրի մէկ մասը միայն միացած է Հայաստանին, որ անոր մօտ կէտը բաժնուած է Հայաստանէն ոչ այնքան ազգադրական կամ անտեսական և ուրիշ պատճառներով. այլ աւելի շատ քաղաքական դիտումներով: Եւ այս ծրագրով երեք հինիական նպատակ կը հետապնդուի. — առաջին՝ թույլ պահել հայկական Զանգեզուրը և անոր կապակցութիւնը Հայաստանի հետ անուանական դարձնել Կուշիի Պիլաքի լեռանցքով սեղմելով լեռներու մէջ և խլելով նոյն իսկ լեռներու բարիքները քուշուրներու ձեռքով: Երկրորդ՝ Հայաստանը բաժնել Լարսբաղէն, իսկ երրորդ՝ ճամբայ բանալ Ատրպայճանի և Նախիջևան-Փուրքիոյ միջև, կրճատելով Զանգեզուրը հարաւել Արաքսի հովտով զէպի Մեղրի և Օրտուքասէն զէպի Մեղրի: Այս բոլորը կը նշանակէ Զանգեզուրի մահը պատրաստել: Այդ ճակատագիրը առաջ ալ կը պատրաստուէր Խուրի, ինչպէս փաշաներու, ինստիտուտի Զաֆարովներու ձեռքով, և իբրև հետեւանք, Զանգեզուրցի զէնք առաւ և դիմադրեց. դեռ աւելին, մահը վանելու համար ինքը հակայարձակման ձեռնարկեց Մեղրին ու Լափանը արշաւեցին զէպի Օրտուքատ, Ազուլխս և այլուր, Հայաստանի մօտեցնելու, մանաւանդ ճամբաները մաքրելու համար: Իսկ միւս կողմէ ամբողջ Միւնիքը ճեղքեց թշնամու շղթան, հրով ու սրով հասաւ Լարսբաղ, և դեռ աւելի հեռուն, մինչև Ասկերան, բայց հաստատով թէ բուլղարները զինքը չպիտի զոհէ թուրքին և թաթարին, նահանջեց և հանգստան մնաց:

Արդ, երբ այսօր բուլղարիկ Մուսուան կամ Լուկաշին, ձեռք ձեռքի տուած Հիւսկիսոյններու և Զինովիէպիներու, թուրք-թաթարական զուռնան կը փչնէ և Զանգեզուրի մահը կը պատրաստեն, ինչո՞ւ կը կարծուի թէ հետեւանքը տարբեր պիտի ըլլայ: Անունները նոր, ծրագրերը նիւ են, և ճիշդ այն ինչ որ Խուրի փաշաները կը հետապնդէին:

Դեռ շատ շուտ է Զանգեզուրի վերջնական խաղաղութիւնը աւետելու համար:

ՌՈՒՐԱՅԷ

- Դու դաշնակցական չե՞ս
- Դաշնակցական եմ, բայց ինձ մեղաւոր չեմ ճանաչում: Կենտրոնական կոմիտէի անդամ չեմ եղել, պարզ շարքային դաշնակցական եմ:
- Դու Դաշնակցութեան Համար գէնքեր չե՞ս գնել:
- Ո՛չ, չեմ գնել: Ձե՛նքերը ի՛նչ պիտի անէի, կամ ո՛ւր Համար պիտի առնէի: Ձե՛ որ դուք էլ ստում էք, թէ Դաշնակցութիւնը իրկադրցիայի է ենթարկւած:
- Ինչո՞ւ էք գրականութիւն տարածում: Ո՛րտեղից էք ստացել այդ գրքերը:
- Այդ գրքերի մասին լաւ է չհարցնէք, որովհետեւ ո՛չ ես ճիշտը պիտի ասեմ, ո՛չ էլ դուք պիտի հաւատաք իմ ասածին: Գրքերը ի՛նչ են և ստացել են կարգաւու համար: Ձեր օրէնքով ինչ պատիժ որ նախատեսւած է, պատրաստ եմ կրելու:
- Ունի՞ր ես ստացել գրքերը:
- Ձե՛ն ասի:
- Հը՛ն, չես ասի... Ինչո՞ւ գնացիր արասահճման:
- Ես արասահճման չեմ գնացել:
- Բայց մենք Հաստատ տեղեկութիւն ունինք:
- Անշուշտ, որ բանտարկել էք, նշանակուած է մի տեղեկութիւն ունէք. կարող էք այդ տեղեկութիւններով է դատել ինձ:
- Ի հարկէ, բայց մենք ուզում ենք, որ դու ինքդ խոստովանես:
- Ես արասահճման չեմ գնացել:
- Ինչո՞ւ էիր գնացել Պարկաստան:
- Ռոտով Հետ անցաւ Պարկաստան:
- Ի՞նչ քաղ դա մասին չէ. յետո՛յ ինչու գնացիր:
- Նահանջից յետոյ ես աւաջին վնայքով վերադարձել եմ Պարկաստանից և այլևս չեմ գնացել:
- Ինչո՞ւ էիր պայթեցնում կամուրջները և քար ու քարով անում մեր երկաթուղիները:
- Ծածիկների պատերազմի ժամանակ ես Ղարսում գերի մնացի: Նոր էի փախել գերութիւնից, որ Երեւանում յեղաշրջում եղաւ և սկսեցին կռիւները: Երեւանի ինքնապաշտպանութեան Համար քաղքաղցիներն զօրակոչի ենթարկեցին: Ինձ, որպէս ծառայուէտի, նշանակեցին ինժինեօրական գումարտակի մէջ և ուղարկեցին Ղաճարուի կամուրջը պայթեցնելու:
- Ո՞վ էր գումարտակի պետը:
- Ձե՛մ յիշում, ես այնտեղ մէկ-երկու օր մնացի միայն:
- Կամուրջներ քանդելիս ի՛նչ խօսակերպեր կային Հետք:
- Որքան յիշում եմ, Աղաբաբեանը, Ջարգաբեանը:
- Ինչո՞ւ էիր կեղծ անցարժով ման գալիս:
- Ես կեղծ անցարժով ման չեմ եղել. անցարժիս իմ անունով ու ազգանունովս է:
- Ինչո՞ւ ես անցարժից նախիջեւանում ստացել և ոչ Երեւանում: Ինչո՞ւ մէջը Բուլղարացի չի գրաւած, այլ Երեւանցի:
- 1922-ին ես ապրում էի Գանձակում, երբ Հաստա-

րակեց գէկրէտ, որով թողարտւած էր անցարժի աստանալ այնտեղ, ուր ապրում ես Գանձակում գրքային չիմնու պատճառով տալիս էին թերթիները: Երբ ես նման թերթի կով գնում էի նախիջեւան, գնացքում անցարժի ստուգող պաշտօնեան դիտել տես, թէ անհարմար է տեսք առնել, որ և երբ մեջ իմ բացատրութիւնը, հէջը ինքը արակցեց, որ նախիջեւանում ինձ մաս անցարժի տեսք: Անցարժի տուղ պաշտօնեան գրել է երեւանցի, թէ ես ասացի, թէ միայն 20 տարի եմ ապրել Երեւանում:

— Ինչո՞ւ մեզ Հանդիսա էք թողնում, որ մեր շինարար աշխատանքով զբաղվե՞ք:

— Երբ եմք մեզ ազդելք եղել շինարար աշխատանք կատարելու: Դաշնակցութիւնը ո՛չ միայն չի խանգարում մեզ, այլ և ամէն կերպ արակցել է երկրի վերաշինութեան գործում: Այդ մեր Հաստատ որոշումն է:

— Բանի՞ ժամանակ է, որ Դաշնակցութիւնը Եման որոշում է կայացրել:

— Ձեր Հայաստան մտնելուց ի վեր: Այժմ թէ երկրի Դաշնակցականները և թէ արասահճման կազմակերպութիւնները այդ ուղղութեամբ են աշխատում:

— Իսկ դու ինչո՞ւ քո արհեստով չէիր զբաղուում:

— Ես որ Թարթուզ վերադարձաւ, շինեցի առաջին պետական կաշտի գործարանը և քաղաքային հիւանդանոցի կոյուղին, սակայն Պետական (պետական կառուցողական կոմիտէն) չլծարեց ինձ 325 միլիոն ռուբլի, որ այն ժամանակ անում էր 500 ոսկի ռուբլի: Ես էլ ստիպւած ծախեցի գոյքերս և սկսեցի աւետուր անել:

— Ինչո՞ւ որ և է գործարան չեմար ճաւաչելու:

— 25 տարի քարաքանդակ և անտեսական հողի վրա պայքար մղելուց յետոյ ես չէի կարող ծառայել ամառական 25 ռուբլով, այն ժամանակ, երբ դուք մաքուր գրասենեակներում թուղթ ծրարելով հարիւրներ էք տոտնում: Դուք Հաւասարութեան անունից էք խոսում, բայց բանտրութիւն կրակի առաջ, փոշու, իւղի և ցեխի մէջ 8 ժամ չարքաշ աշխատանքի համար ստանում են 25 ռուբլի, իսկ դուք մի քանի հարիւր: Ես դե՛մ եմ ամէն տեսակ շահագործման և թող չեմ սոյ ինձ էլ շահագործելու:

— Արե՛մի դա՛ Համար ես մեր գէ՛ն կուռւմ:

— Ես չեմ կուռւ, չեմ էլ ուզում շահագործել: Գրաստարական կառավարութեան ձեռքով:

Այլ Մելիք-Յոյսէփեանը խօսքը փոխեց և սկսեց մէկ-մէկ հարցնել զանազան անձնուարժիւնների մասին, որոնց վերաբերմամբ կասկած ուներ, թէ գործն Դաշնակցականներ են կամ Հայաստանի Կենտր. Կոմիտէի անդամ: Եւ երբ հարցումները շարքը պատռեց, դիմեց ինձ.

— Է՛, Ե՛, Յարութիւն: Կիսա ինչպէս վերջացնենք քեզ Հետ եւ: Տեղադրել Հետ (անդորդիս) այնքան մօտիկ էլի որ չեի օւզի, որ դու այստեղ լինէիր: Մինք աշակերտ ժամանակ դաշնակցական խումբ անէինք, ուր անգամ, էր նաև Տեղաբանը: Երբու՛մ եմ Տեղաբանի գերեզմանով, որ ես չեմ ուզում, որ դու այստեղ մտա: Ինչպէ՛ս անէնք, որ լաւ լինի: Նրա անհարկը Հասկանալի էր. առաջարկում էր փրկելու միջոց — ճանտութիւն անել:

Ես վրդովւած պատասխանեցի.

— Վե՛րջ տւէք այս անյարձար խօսակցութեան, կատարեցէք ձեր պարտականութիւնը:

— Ուրեմն, դու քո պարտականութիւնը կատարել ես և առաջարկում ես ինձ էլ կատարել ի՞նչ: Լա՛ւ:

— Ես ոչինչ չեմ կատարել և ոչինչ չեմ առաջարկում, եթէ դուք պնդում էք, թէ մի բան արել եմ, վարեցէ՛ք ինչպէս ուզում էք: Ես ձեր ձեռքն եմ...

Ինձ Ձեկայուն պահում էին խիստ հակողութեան տակ, բայց վերաբերում էին յարգանքով Իրաւունք էին տակ կնոջն ու երեխաներին էլ դա՛ւ ճօտա: Տեսակցութիւնները սկզբում լինում էին Վարդանովի, յետոյ Պարետի ճօտ: Մի օր, տեսակցութիւնից յետոյ, Վարդանովը առաջարկեց մնալ մի քիչ զբոսայգի: Մնացի

— Է՛, Յարութիւն, չձանձրացար նստելուց, դիմեց նա, ինձ:

— Լա՛ւ հարց, որ ձանձրանամ էլ, ի՛նչ կարող եմ անել:

— Սա՛, ինչո՛ւ էիր գնացել Եւրոպա, և քեզ կազատեցէք:

— Ես Եւրոպա չեմ գնացել:

— Մի՛նք Հասարակ տեղեկութիւն ունինք, որ դու սկզբում անցել ես Պարսկաստան՝ զբոս չերել, յետոյ գնացել ես Եւրոպա: Արի՛, խստաբանիւք որ գնա՛ւ տուն:

— Ես Պարսկաստան չեմ գնացել, ո՛չ էլ Եւրոպա:

— Հապա ո՛րտեղից ես ստացել աջն արգելքը:

— Այլ ի՛նչ դարձնակալի հարց է. եթէ դու լինէիր տեղոս, կտե՛լիր: Թողէք այդ և բաց թողէք ինձ, ինձանից ձեզ վնաս չի գայ:

— Որ բաց թողնենք, էլի կաշխատե՛մ:

— Ձե՛մ աշխատել ու չեմ աշխատի:

— Լա՛ւ, դու յեղափոխական մարդ ես, ի՛նչ գործ ունիս Դաշնակցականների մէջ. դու մեր շարքերում պէտք է լինէիր:

— Մի՞թէ ձեր շարքերում յեղափոխականներ շատ կան Դուք ձեր կօմանդիստ պաշտօնեաներին ու գործակալներին յեղափոխականներ էք համարում: Եկա փորձեցէ՛ք ձեր այդ կարծիքը ընկերներին մից ամսով որ և է գործարար, նուրբ բանւոր դարձնել և այնքան ուժիկ տւէք, որքան բանւորն է ուրանում. այն ժամանակ կը տեսնէք, որ ո՛չ թէ կործարի չեն մնայ, այլ և կը փոքրենն օւ նոյն իսկ կոպիտակին:

— Կոպիտակի՞ն, Տի՛մաղեց նա:

— Այո՛, այո՛, կոպիտակին Դուք ի՛նչ կօմանդիստներ էք, ձեզանում ո՛չ մի հասարակութիւն չկայ: Ձեզանում մէկը սասնում է 16 բուլլի, միւրը հազարներու մարի օրերից էլ վառար ձեռով մէկը ուտում քէֆ է անում, միւսը պարտիւռ հաց չունի, ո՛ր է ձեր կօմանդիստ, ո՛ր է ձեր հասարակութիւնը, որ դու ինձ էլ առաջարկում էք մասնակցելու այդ անարդարութեան:

— Սա անցողական շրջան է: Յետագայում մենք այնպիսի ենք անելու, որ ուժեղը պաշտօնի հետ կապ չունենայ, այլ ընտանիքի անդամների բանակի եւ պահանջների:

— Ինչ էք անելու յետագային, չգիտեմ, միայն թէ

այժմ բանորրը սոված է օւ տկար, իսկ կօմանդիստները բուրձուալի կեանք են վարում: Գուք տասարեցեցէ հին բուրձուական կարգերը և տեղը զրքէ նոր բուրձուական կարգեր, որոնք առաջինից էլ վատ են: Այդ կարգերի հետ աշխատար ծողովուրդը երբք չի հաշտաի:

Նման խօսակցութիւններ յաճախ էին ցինում: Պարզ երեւում էր, որ Ձեկայի վարիչներն աշխատում էին ինձ իրենց կողմը քաշել: Ասկայն, տեսնելով, որ իրենց ճիգերն անցնում են ապարդիւն, հետզհետէ սկսեցին փոխել վերաբերումը: Հակողութիւնը է՛կ պւելի լիստացրին հողորովին տաճնձնացրին և խուցս ուրիշ մարդ չէին զնում: Իժւարացրին յարաբերութիւնը դրսի հետ: Սկսեցին բժախնարութիւն ցոյց տալ: Արդիւնքին ընտանիքին ճօտա դալ:

Բանապետութեան ուժերորդ ամիսը խուցց մարւ վարդանովը դատախազ վարդապետանի հետ, որը սկսեց ինձ հարցաքննել: Մի քանի ձեւական հարց ու փորձեց յետոյ նա հարցրեց.

- Ինչո՞ւ էք բանտարկւած:
- Որպէս դաշնակցական:
- Իսկպէ՛ս դաշնակցական էք:
- Այո՛, դաշնակցական եմ:
- Բանի՛ տարի է դաշնակցական էք և ի՛նչ դեր էք խաղաղի:

— 25 տարի է կուսակցական եմ, իսկ թէ ի՛նչ դեր եմ խաղացել. վարդանովը լաւ դիտէ. կարող էք նրանից տեղեկանալ:

Վարդանովը մէջ մտաւ.

- Յայտնի Բուլղարացի Յարութիւնն է. Կուկունեանին բանտից փախըրեց, օտանակիր աշխատանքը գնաց...
- Եթէ ձե՛զ ազատենք, էլի դաշնակցական կը մնաք:
- Ես դաշնակցական եմ բանտարկելու, դաշնակցական էլ դուրս կը գամ:
- Եթէ ձեզ բաց թողնենք, էլի քաղաքական հարցերով կը դբաղէք:

— Ես բանւոր մարդ եմ և յեղափոխական. առանց քաղաքական կեանքի արդիլ չեմ կարող, մանաւանդ որ դեռ փոքր հասակից եղել եմ կուսակցական:

- Թպմեայի դեպք, մեր դե՛մ չէք գործի:
- Արդէք չե՛ք գործիլ որ չե՛ք գործիլ: Դուք շատ լաւ գիտէք, որ Դաշնակցութիւնը որով էլ կայսրաստիւնը զորք ձօն քայլերի չդիմել, քայիկ նեղաստանը իրըհրդային է:
- Ապա նա տեղեկացաւ, թէ գործս ի՛նչ վիճակում է գտնւում և հարցրեց վարդանովից.

- == Վճիռ կայացրած է:
- Ո՛չ. Թե՛զ խտրողանի, թէ ինչու է գնացել, արդար սահճան, մենք նրան ազատ կը թողնենք:

— Ես արապոսահայն չեմ գնացել: Հրակնքուէ՛մ էք, չեմ գնացել, իսկ եթէ գուք առաջարկում էք, որ ես Բոպիսութիւններ անեմ, աչ, մի՛ սպասէք, աչիկ շրուդ գիպիկ կը գտնէք բանտի անկիւնում, բայց ինձ բարոյապէս չէք դրի: Սա մարդ եմ և յեղափոխական...

- Վարդապետանը տեսաւ, որ Չղախանում եմ, դիմեց վարդանովին, թէ՛
- Վերջացի՛րք որս գործը, ու միայն-հետացան:

Մի քանի օր անցած, գիշերույ ժամը 12-ին ինձ կանչեցին Վարդանովի ծոտ, ուր նստած էին Կոմիտասի Կենտկոմի քարտուղար Սաշա Երզնկապետը և Հայաստանի Կենտրոնականի քարտուղար Տատեանը:

Շահույթներին Հեռ մի ժամանակ խիստ ծախիկ էինք և լաւ էինք ճանաչում միմիանց, Վերին աստիճանի ինքնահաւան, մեծամիտ և անբարոտան ծարր էր: Չայած որ Հին կոմունիստ էր, բայց անելի շուտ կարող էր լինել ցարական գաւառագետ: Այս ծարրն էր եկել ինձ քննելու երբ ներս մտայ, նա մեռքը մեկնեց ինձ ու.

— Բարե՛ւ, Յարութիւն, էդ որքան շաղպե՛լ ես:

— Ինչո՞ւ պիտի չղաղանամ, երբ անբողջ օրը ուտում, խմում քէֆ եմ անում:

— Հը՛, ի՞նչպէս ես, երեխաներիդ բերո՞ւմ են ծոտը:

— Առաջ մի քանի անգամ բերին, իսկ վերջերս արգիլել են:

— Մենք որոշել ենք, որ անէն շաբաթ երեխաներիդ քեզ ծոտ բերին: Սա Հին յեղափոխական է, դարձաւ նա Տատեանին, Կոկոսեանին փախցնողը. յայտնի բոճբիտ է: Չայած որ պրօլետար-արհեստաւոր է, բայց և ճովի դաշտ նակցական է:

— Պրօլետար-արհեստաւոր և դաշտակցական, զարմանք յայտնեց Տատեանը:

— Այո՛, դաշտակցական եմ Հէ՛նց նրա Համար, որ բանւոր եմ:

— Գիտե՛ս, Յարութիւն, մենք ուզեանք բաց կը թողնենք, ուզեանք կը պահենք քեզ, ասաց Շահույթներն:

— Սա՛շա, դու էլ գիտես, որ ես էլ ուզեանում կը մնամ, ուղեւուն կը դնամ, կէս Հանք կէս-լուրջ պատասխանեցի ես:

— Այո՛, գիտեմ, որ դու այդ ՀնորՀքն ունիս:

— Տեսնում էք, ընկ. Յարութիւն, ասաց Տատեանը, որ Սամինկովը ^{*)}, որ այնքա՛ն մեծ ծարր էր, որ Կերէնսկու ժամանակ ամենաբարձր դիրքն ունէր, զգաց իր սխալը, անձնատուր եղաւ. մեզ է, երեւի, կարդում էք. անկերջ գրում է:

— Այո՛, գիտեմ, Սամինկովը շատ բարձր դիրք ունէր, այդ պատճառով էլ այնպէս ցած ընկաւ, իսկ ես մի փոքր բանւոր ծարր եմ, կանգնած եմ գետնի վրայ և ընկնելու տեղ չունիմ:

Էլի նոյն զանգառը, որ, իբր թէ, մենք խանգարում ենք իրենց աշխատանքներին, էլի նոյն Հերքուճեանը իմ կողմից:

— Դուք զգալի աշխատանքներ էք կատարում, գանգատում է Շահույթներն, Պարակաստանի Հեռ կապ էք պահում: Սրտասահմանից արգիլում գրականութիւն էք ստանում ու տարածում. դու էլ մասնակցում ես այդ աշխատանքին:

— Ես ոչինչ չեմ արել:

— Էլ ի՞նչ պիտի անես, միջամտեց Վարդանովը, մի օր լսում ենք, թէ Բազու ես, մի օր՝ Թիֆլիս, յետոյ մէկ էլ Պարակաստան, ապա՛ Եւրոպա: Չեմ արել ո՛րն էլ:

*) Ռուս նշանաւոր յեղափոխական և ահաբեկիչ. կատաղի պայքար մեղք բուժելիներէ ղէմ, յետոյ անցաւ նրանց կողմը, բայց վերջը Հիասթափւած ինքնապաշտպանութեան գործեց:

— Էլ բոլոր տեղերը ես ինչպէս կարող էի լինել. ո՛վ ինձ անցադիր կը տար:

— Դու աւել գիտե՛ս ո՛վ:

— Էն լաւատասճմանի պարոնները ի՞նչ են ուզում մեզանից, Հարցրից Շահույթներն:

— Նրանք մեզ ի՞նչ են արել:

— Ի՞նչ պիտի անեն: Եւրոպայի զանազան բանկերում ահագին դրամ կայ՝ Հայաստանի վերաշինութեան Համար կտակած, այդ պարոնները խանդարում են և չեն թողնում, որ այդ գրուսները երկիր մտնեն:

— Ես այն գիտեմ, որ Դաշնակցականները երբեք երկրի վերաշինութեան չեն խանդարում, ստիպյն, լաւ կը լինի, որ նրանց Հեռ մի լեզու գտնէք:

— Ի՞նչ լեզու գտնենք, ուզում են, որ աթոռներ տանք, քացականչից Տատեանը:

— Ես չեմ կարծում, որ նրանք աթոռների յետեւից ընկնող ծարրիկ են:

— Հապա ի՞նչ լեզու գտնենք, Հարցրից Շահույթներն:

— Ես բանւոր ծարր եմ, իմ խելքս չի Հասնի այդպիսի բաների:

— Հը՛մ, խելքդ չի Հասնի: Քո զիտում աւելի ինչ կայ քան շատ Հաստադուրիների գլխում:

— Քեզ ո՛րտեղից բռնեցին:

— Օտէսայում, կայարանում, վագոնի մէջ:

— Հետո ճածկագիր գրութիւններ չկայի՛ն Երեւի էն կաշիների մէջ էին. յիծար ուռանները ոչնչացրած կը լինեն: (կրծքին խփելով) Դաշնակցութիւնը քեզ չի գնահատում, մենք կը գնահատենք: Ե՛կ մեզ ծոտ: Դու պիտի մերը լինիս: Ե՛նորՀակալ եմ:

— Ինչո՞ւ ես բանտում: Դու պէտք է մեր գործարաններից մէկի ղեկավարը լինէիր: Տեսնում ես, Ալեքսայում գործարան ենք շինում: Քեզ նմանները մեզ Հարկաւոր են:

— Դէ՛, աւելի լաւ, բայց թողէք գնամ աշխատիմ, էլի՛:

— Սաշա, ընդմիջեց նրան Վարդանովը. Յարութիւնին մի գործ տանք՝ կատարի մեզ Համար:

— Է՛, Յարութիւնը մեզ Համար դրո՛մ չի անի:

— Ինչո՞ւ ես կարծում, թէ չեմ կատարի, Սաշա:

— Ծանի կը կատարի՛ս:

— Ի Հարկէ:

— Օրինակ, եթէ քեզ յանձնենք Պարակաստանում մի բանտ պայթեցնել, կանի՛ս:

— Չէ՛, Սաշա, այդպիսի գործի Համար մերայել եմ:

— Տեսա՛ր, չէի՞՞ ստում, որ Յարութիւնը մեզ Համար գործ չի կատարի: Ապա դու ինչ գործի մասին էիր ասում:

— Ես կարծում էի, թէ դուք կտառաջարկէք որ ես է գործարանում աշխատանք կողմակերպել: Այդ բանի Համար ես մեզ օգտակար կը լինեմ, բայց թողէք՝ գնամ աշխատիմ:

— Չէ՛, դեռ նստիր ու կարգա՛: Մարքսի «կապիտալը» կարդացե՛լ ես:

— Սաշա, դու ինձ առաջարկում ես «կապիտալ» կարդալ, ես այդ վաղուց գիտեմ: Լաւն է՝ բաց թողնէք ինձ, թէ չէ, Հաւատա, կը փախչիմ:

— Թիֆլիսում, մէնշեխիկների ժամանակ, դարձաւ Շահ-

սուլարեանը Տառնանին, մեր ընկեր Կոտին նոյն էր սակ Ռոմիշլիլուն, և նա բաց էր թողի նրան, բայց նրանք մէշ- շեկինք էին, իսկ մենք՝ բոլշեկինք:

— Ձեր Կոտին կը կատարէր իր իտարը, թէ ոչ չգիտեմ, բայց ես կը փախչեմ. կը ջարդեմ մեր պատուհանի երկամիներն ու կը փախչեմ: Ազատեցէք ինձ, իսկ եթէ մեզաւոր եմ, դատեցէք: Է՛լ այսպէս չեմ կարող մար:

— Կի՛նս մենք իրաւունք ունինք առանց դատի երեք տարի պահելու, յետոյ դատուու: Նստի՛ր, է՛լի, մենք Հոսքեզ չենք կախում: Նստի՛ր, կարգա՛, երբեմն էլ գրի՛ր քո հին յիշողութիւնները:

Ի՛նչ կարգալը ես ամբողջ օր փնտրում եմ, թէ սրտեղից մի ձակ ձակի, ու դուրս պրծնիմ այս դժոխքից: Եթէ ես մեզ Համար վառագաւոր եմ, բաց թողէք, դեմ մնալովայլու՝ Բողաբրիա:

— Բողաբրիա՛, Հո՛, Հո՛, Հո՛, Հո՛ Բողաբրիա դեմս. ի՛նչ անես Մենք շուտով այնտեղ ու Ռուսաստան սպասամբութիւն ենք բարձրացնելու, ուղում ես նոր խաթալի մէջ ընկնիլ:

— Ի՛նչ ուղում էք արէք, միայն ինձ բաց թողէք. թէ չէ. իմացէ՛ք, կը փախչիմ:

— Աջդպիսի բան չանես, Յարութիւն, թէ չէ պահակը կը խփէ:

Միեւնոյն է, թո՛ղ խփէ. ես էլ չեմ կարող դիժանալ:

— Դու մեր քաղաքական հոլուստերդն են՝ և մենք պարտաւոր ենք քեզ մեկուսացնել ու խիտ հակադրեան տակ պահել:

— Պահեցէ՛ք, եթէ կարող էք:

— Դու հանգիստ նստի՛ր ու ըն՛ց արա, է՛լի, բաց արա:

— Ի՛նչ, դուք ուղում էք Սովինկովի պէ՛ս. ուղում էք, որ ես մտանութիւններ անեմ: Այգ մեզ չի յաջողուի:

Խօսակցութիւնը սրանով էլ վերջացաւ:

Այնուհետեւ հսկողութիւնը էլ ակնի խտացրին: Պահակը մի րոպէ չէր հեռանում պատուհանիցս: Ի՛նչ գրիւն էլ չէր հեռանում փախչելու գաղափարը:

— Փախչի՛ր, փախչի՛ր այս դժոխքից:

(Շարունակելի)

Հաւաստումներուն. դեռ քանի մը շարաթ բառջ խլրտունիք տեղի ունեցան անցած տարուան, սպոտամբութեան շրջանին մէջ և կրկին արինի մէջ խեղդուեցաւ ազատագրութեան ձգտող թիւր ժողովուրդին ազգային շարժումը:

Բայց դեռ Քիւրտերը չեն յուսահատած...

ԻՄԲ.

Ն Ա Ն Ա Ֆ Ա Ն

Քիւրտին միակ նուիրական նպատակն է ազգային սահմաններուն մէջ ազատ եւ երջանիկ ապրիլ. իր լեզուին եւ աշխատանքին տէր ու տիրական դառնալ: Քիւրտերը 1925 փետր. մին սկսած իրենց մեծ ապստամբութեամբ Թուրքերուն դէմ յայտարարեցին իրենց ազգային պայքարը: Թուրքերը սուկնով եւ ուսերով ընդունաւ զազգին այս ապստամբութեան, որ ներկայ դարուն ըմբռնումներուն հիմնապատասխան էր ու օրինական, եւ ապստամբներուն դէմ ալ արտասփի քաղաքականութիւն մը ի գործ դրին: 200էն ակեի դեկավարներ եւ մտաւորականներ կախուեցան: Թուրքերը այսբանով ալ ջառականանայով, կոտորածի ենթարկեցին 80,000է ակեի անմեղներ, ծեր ու անկար այրեր, կիներ եւ մանուկներ, որոնք շարժումին չէին մասնակցած, քաղմաթիւ աղջիկներ եւ կիներ բռնաբարեցին, ամբողջ գիւղերը մնդանսթի բռնեցին եւ քարիւղով այրեցին, ու ժողովուրդը ջարդեցին, գնդացիներն ըրով...:

Թուրքերը նպատակաւոր կերպով խեղաժիրեցին իմաստը քրտական այս շարժումին, որ շատ մեծ է եւ հիմատարած, ու նոյնիսկ ներկայիս կը շարունակուի լեռներուն մէջ: Ապստամբները յաջողեցան իրենց նպատակները հաղորդել քաղաքակիրթ աշխարհին, որովհետեւ իրենց շրջանին մէջ օտար հիւպատոսներ չկան եւ իրենք կտրուած են արտաքին աշխարհէն:

Քիւրտ ազգը կը շարունակէ իր պայքարը վստահ քաղաքակիրթ մարդկութեան հիմնարանքին եւ աշակցութեանը, եւ յուսալից, որ անոր միջամտութեամբ վերջ պիտի գտնեն Թրքական անհանդուրծելի խժուժութիւններն ու բարբարոսութիւնները: Քիւրտիստանի մէջ:

Ա.

ԿՈՒՒՒՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Ընդհ. պատերազմէն յետոյ 5 Սեպտ. 1925ին Քիւրտերը Թուրքերուն դէմ ազգային կռու հռահեցին: Այդ կռու արգար և օրինաւոր գոտի մը Համար էր, այսինքն այս նուիրական կռու յայտարարուեցաւ վերստանալու Համար իրենց բռնաբարած իրաւունքները: Թուրքերը կռուէին Քիւրտ ազգը զրկել իր հայրենիքէն, իր անտեսութեանէն, իր լեզուէն. և ստոր Համար Հուրի և տարի խուժուի քաղաքականութիւն մը կը հետապնդէին: Քիւրտերը Թուրքին ձուլումի և բնաջնջումի այս քաղաքականութեան դէմ ի վերջոյ ստիպուեցան զենքով դիմադրել. սրովհետեւ Քիւրտերը գարեր է ի վեր ազատ և վերջին ժամանակներս ալ կիսանկախ վիճակի մէջ ապրած ըլլալով, իրենց հայրենիքին

ՔՐՏԱԿԱՆ ԱՊՈՅՆԱՄՐՈՒԹԻՒՆԸ

Քիւրտ գործիչ մը, որ վարիչ դեր ունեցած է անցած տարուան քրտական ապստամբութեան մէջ, զրկած է մեզ հետեւեալ տեղեկագիրը, որ մանրամասնօրէն կը բացատրէ ապստամբութեան սկզբնական պատճառները, կը նկարագրէ տեղի ունեցած կռիւները և արդիւնքը: Մեր ընթերցողներու ուշադրութեան կը յանձնենք զայն, մանաւանդ որ խնդիրը կը պահէ իր այժմեութիւնը. Գրտական շարժումը դեռ չէ վերջացած, հակառակ էնկիրիթի

ու ակասութեան սիրով կոպուած են: Քիւրտերը, որ Հին ժամանակներէ ի վեր Փոքր Ասիայ կապուած են և մասին ճեշ հաստատուած են, բնականաբար դիւրաւ անձնատուր պիտի ձեւային Քուրդերուն, ինչպէս որ չեղան...

Քուրդերը, որոնք իրենց նկարագրի և բնաւորութեան, աւելի ճիշդը իրենց բարբարոսութեան բերումով կարգաւ Յոյն, լայ, Ալպանացի և Արաբ ոչ-Բայան ու իրան ժողովուրդներու դէմ դարշնիք քաղաքականութիւն ճը հետապնդած էին, այս անգամ ալ սկսան նոյնը գործադրել Քիւրտերուն դէմ Քուրդին ապրիւն և անխելք քաղաքականութեան ենթակա զննարին հոգին չհրքառ ճարակ սովիւ և վերջապէս չիրևալով հանդուրժել Քուրդին բանակալ և ճիշտը յաճին, իր անձն ու ինչքը պաշտպանելու համար իրաւացիորէն առաջ նետուցեալ: Այս շարժումը ժայթքեցաւ սատարիկ հրապուրի ճը պէս և Քուրդին ցոյց տուաւ թէ ինչ կ'ուզէ և ինչ պիտի տալ...

Եսա ճն զժցհուժեան պարճառները: Մինք կը թուենք զիսաւրները:—

ՅՈՒՐ ԵՐԸ

Քուրդերը զարերէ ի վեր ինզճ Քիւրտերէն ճածըս: կը թուինքս արշարի, աղնամի և ալլ անուններով աւարքեր կը գտնինք և առնից, թուրքի, փոխարէն Քիւրտիստանի ճեշ և ոչ ճեշ շինարարական աշխատանք կարողած են: Քիւրտ սեկրէն առնուած միլիտանոր սակիները, շուպչորէն կը ճախ, սուէին թրքաբանի Անտաուի վերաշինութեան և քարենտրոզումներուն, այնտեղի բնակչութեան բարբորութիւնը ապա հոյիւու նպատակով:

ԴԱՏԱՐԱՆՆԵՐԸ

Քիւրտիստանի թրքական դատարանները Քիւրտերուն համար պարզապէս սպանդանոց և անորդարութեան պտշտունատուններ էին: Ինզճ Քիւրտը, որ ստիպուած էր թուրքերէն լիզուով պաշտպանել իր իրաւունքը, բացարձակապէս պարտաւորուած էր դատարանի նտիադահին կամ թարգմանին բացէն կաշառք տալու, սովորական տուրքի ճը պէտ թրքական դատարանի ճեշ Քիւրտին իրաւունքը կը պաշտպանուէր այնքան օրքան որ ան զրամ կուտար կամ պիտի տար: Այնտեղ Քիւրտը իր իրաւունքը կը գնէր՝ ապրանքի ճը պէս:

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ...

Քիւրտիստանի ճեշ ոչ ճեշ թուրք կը թական հաստապաթիւն կար: Քուրք կառավարութիւնը փակած էր քաղաքի թիւ թիւս կը թարգմանի և ճանկապարտեցիներ, ուր ճայքնի լեզուով դատաւանդութիւններ կ'ըլլային: Արզէն Հինէն իվեր աղղկուած էին, քիւրտերէն լեզուով դատաւանդութիւնները Քուրդերը, զբոճմար ճարտերը խար պիտոթիւնս դատարարներու քաղաքականութեան կը հետեւէին: Միայն կարգ ճը կեկրմանու ճեշ նախարարութեանն էր: կամ միջնակարգ քարոյցներ կ'ալլին, պակաս, առաջիններով և գիրքերով... Քուրդերէն լեզուով կը տրեւեր ուսումը: Մինչ քիւրտ ճախակները, որոնք քիւրտերէնէ տարբեր լիզու չէին գիտեր, ապա սահճանակակ զարոյցներէն չէին կրնար արդուի... Այսպէս, տարիներէ ի վեր, կը թական տուրքի անկանով Քիւրդին

վճարած միլիոնները Անտաուի ճեշ թրքական կը թուինքս կը ճարտուէին:

ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԵՏՏՈՆԵԱՆԵՐԸ ԵՒ ԲԱՆԱԿԸ...

Քուրք պաշտօնեաները, ո'չ կ'աշխատէին թէ անորդարութիւն ու ապահովութիւնը երաշխաւորելու կամ ժողովուրդին իրաւունքները պաշտպանելու, այլ՝ իրենց զրպանները լցնելու: Քուրք պաշտօնեան, որ եկած ատեն ճի ճը և իր ընտանիքը միայն կ'ունենար, Քիւրտիստանէն լեզու կառքերով և ճարտարեղանու ջորիներով կը մեկնէր, իսկ թուրք զինուորն ու սպաները, իրենց ապրուստն ու կուտար Քիւրտին կունակէն կը հանէին: Անորճ տարին իր սրտին և պարտեղին ճեշ ընտանիքին և զուակնելուն հետ միասին շարճար աշխատող ինզճ Քիւրտը աշնան՝ հունճիք ժամանակ ստիպուած էր կը ճըրան պաշտպէն ճեշ ճարք թուրք նսկին տալ... Յետոյ իրիւս թէ ցոյց տալու համար որ ստիկա գունճուած օրինական աւարք է, թրքական բանակին համար առնուած այս սրճոյիքին փոխարէն պարէնտրոզան զուանիտակները, վաշտերու հրամանատարները «զորուշու ճագպաթ» կուտային Քիւրտին, փոխարճեքը յառաջիկայ տարի վճարելու պայճանով: Արճաթ դրամի տեղ Քիւրտին կը տրուէր թրքական ոսկի, որ Քիւրտիստանի ճեշ գրեթէ կէսէն պակաս արճեք ունէր: Ձիւրարական էշխունութիւնները արճուէր ճնած ատեն, կէսէն պակաս ճափով կը հաշուէին: Սակէ զատ Քիւրտը պարտաւոր էր իր և իր զուակներուն շայլը բեւցուցած, այդ արճոյիքը փոխարդել ժամերով հետեւ զանուտղ զինուորական կեկրմանները: Այս բոլորին փոխարէն Քիւրտին ճնարք կը տրուէր պարտու թուրք ճը: Այսպէս, Քիւրտը տննելով իր և իր ընտանիքին անորճ տարուան աշխատանքի արդիւնքին կուտուտիլը, կը լեզուէր վրէճիւնզրութեան ճագցուտով:

Ձեյք իտիլի Հին ու միշին դարերու Քիւրտիստանի բարգաւաճ վիճակին և քաղաքակրթութեան ճասին: Դեռ վերջին կարուն, ճանճանղ ճալուղ Սուլթան Սէլիմի և Գանուկի շրջանին Քիւրտիստան շէն և ճողկեալ մեճ քաղաքներ ունէր: Քիւրդերը բոլոր այդ քաղաքներն ու գուտուները հինճայտարէկ բանդիլին (տեանի էլիլա Ձէլէպիլի «Աէլաշէթիանէ») ին «Ապաու Թան» գրուիլը:

Քուրդերը փոխանակ շարունակելու շինարարական աշխատանքը, վարչեւութիւններ կը գործէին: Ճակէ դատ իրենց ճար նպատակները դիւրացնելու և իրենց գերշիշխունութիւնը անրապնդելու համար, շէնի զաղիւր աշխրէթիկու միշին օրոմներ սերճանիլէ և տեղական անորդարութիւնը խանդարիլէ...

Բ. ՔԻՒՐՏ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՉՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Քիւրտ աղղը, որ Քուրքին շարունակական յարճակունքներուն ենթակայ էր և կը հնճէր անոր բնաշխուճի քաղաքականութեան թակ, իր պետերուն շուրջ համարմբուեցաւ: Ճիւրդան աշխրէթի պետ գնդապետ Թալլա պէլէի միճանիւթեմը պաշտտոն յանճնուեցաւ քրտական իրաւունքները պահանջելու և ճնքքերելու: Թալլա պէլէ առաջին անգամ 1920 նոյն ին գաղտնաբարկաղճն «Քիւրտիստանի Անկախութեան Կոմիտէ» ճը, որուն կեկրման էր Երզրուճ Կոմիտէն կը ճարտարապաղարիկ Քուրդերու լաճէն և անկախութեան ստրա-

նար Բոնի ճը ամառան մէջ կոմիտէն Քիւրտոստոսի բազմաթիւ քաղաքներուն մէջ մասնաճիւղի բացուելու և մինչև Քիւրտոստոսի սիրտը Թափանցից։ Կոյզ Հաստատուեցան Տէրտոսիցիներու Հիւս Կոմիտէին սուղին զործը եկաւ թիւրքերէն Հրատարակութիւններ ընել։ Այս կիրովով բազմաթիւ թիւրքերէն զբնի և ազգային երգիւր ազգորուեցան Կոմիտէն յարաբերութեան մէջ մտաւ ոչ միայն ջեղապետներուն, իլէ-ճանեղուն և շէյխերուն հետ, այլ մասնաարարէս, կայսր Հաստատոց թրքական վարժարաններու քիւրտ ուսանողներուն, բունակի թիւրք ազմարուն և սեհառական պաշտօնեաներուն հետ Քրտական կոմիտէին տեղեկատուութեան ճիւղը շատ կանոնաւոր և զօրաւոր էր... Կոմիտէն Քիւրտերու ազգային պաշտօնեան ղեմ էնկիրթի մէջ տրուած ամէն որոշում Կիմանար զեւ շարժարարուած և շահադրուողներուն կը տեղեկացներ, Հրատարակ ապով արթուն գունդի Այս մասին գնահատութեան որոշումն են թիւրտ ուսանողներու, սպաներու և պաշտօնեաներու Հայրենասիրութիւնն ու անձնուիրութիւնը։ Անկախութեան պայքարին մէջ թիւրտ իւլէճաները վերջին ծայր գաղանապահութիւն, Հաստատութիւն և անձնազօրութիւն ցոյց տալին

Կուտուցութեան տնօրոյ ազգային գործունէութեան նպատակը եղած է Քիւրտերուն արթնցնել մեր աւանդութիւններ, անոնց հասկցնել Թուրքին «արեւի եւ երկաթի» քաղաքականութիւնը, և ցոյց ապ թէ անՀարժեշտ է ամէն զինով մերթապատիլ թրքական լուծէն և կազմել անկախ Քիւրտստան մը(1)։

Գ.

ԱՌԱՅՈՒՆ ԸՄԲՈՍ ՈՒԹԻՒՆԸ

Քիւրտ ղեկավարները այլևս չզիմանալով Թուրքերու քնաշնչուն ջաղաքականութեան, ասիպուեցան որտի կլլել։ Քիւրտը շատ լաւ գիտէր որ պարսիկ շարժումով մը և շատ դիւրութեամբ իր իրաւունքները պիտի յաղդէր ձեռք բերել այն սև օրերուն, ուր Թուրքը մահաւան անկողնի մէջ էր և հուզի կուտար։ Սակայն Քիւրտը իր ազնիւ նկարագրին և տղամարդութեան բերումով այն պահին զաշնջը պատանէն Հանել չուզեց... Ու երբ Թուրքը արտաքին և ներքին վերջանքներէն ազատելով Լօզանի դաշնագրով ստորագրեց, այն տան է որ իր ազգային պահանջները ներկայացուց և զորձնակնի անցաւ 1924ի Սեպտեմբերի վերջերը Պէյթ-է-Շէ-պապ-Նէքքարիի դէպքով։ Սուր փոխարէն Թուրք կառուա վարութիւնը իր սուլին ու ուռմըր ցոյց տուաւ Քիւրտին, որ իրեն մեկուկէս անգամ ասելի բնակիչ և կրօնապատիկ Հոյ ունի, ու թիւրտ ապատանքներուն ղեմ անխնայ ավիրեալութիւններ գործեց։ Երկուստեց տեղի ունեցած արեւմտեցող պատերազմներու Հետեւանքով Քիւրտերը Թուրքերէն գրաւեցին երկու լեւանային թագաւթ, երեք դիպայրի և բազմաթիւ ղեկերի մտքէն ապատանքներուն միացաւ նաև այդ կողմերը գանուող թիւրտ կանոնաւոր վաշտ մը։ Քեազիմ փաշա կացութեան ահաւորութիւնը ըմբռնելով, անմիջապէս Քիւրտ-

տուն պէն դրկեց թ, զօրաբարձինն ստուար գունդ մը, որուն արտագրուեցաւ մեծ բանակութեամբ թագաւթ և փրկացիր։ Տեղի ունեցած կռիւններու ընթացքին տարտամըները խիստ զէշ վիճակի ենթարկուելով տարուեցան մասամբ Պիթլիսի մարձակայ լեռները, մասամբ ալ Նէքքարիի կողմերը նահապետ։ Այս կռիւններուն մէջ թիւրտին կորուստը 200էն ասելի էր։ Ապատանքութիւնը կազմակերպուած մը գաղապար, Պիթլիսի մասնաճիւղին որոշուումով և Հարկատակ կերպով փոփարին ու Հրահանգներ Թուրքերը այդ միջոցին Պիթլիսի մէջ մերթապայցիկ նախկին երեսփոխան Սուսուֆ Ալապէյը և 18-րդ գունդի թիկնապահ Պիթլիսցի Եր Բիլապէյը, որ դէպքին հետ կապ ունէր։

Դ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՊՍՏԵՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Քիւրտստանի անկախութեան կոմիտէն անցազօր կը զործէր, իր ազգային նպատակին հասնելու և ընդհանուր ապատանքութեան կազմակերպելու Համար Կոմիտէն որոշած էր ընդհանուր շարժումը սկսիլ 1925 Յունիսին։ Սակայն կարգ մը դէպքեր պատճառ եղան որ այդ թուականէն առաջ պայթի թրտական մեծ ապատանքներ։ Այդ դէպքերն են,— Պիթլիսի մասնաճիւղին նախագահ նահատակ Եուսուֆ Բիլապէյի (երեսփոխան) կանխահաս շարժումը, Պէյթ-է-Շէ-պապ—Նէքքարիի ապատանքները, կարգ մը փաստաթուղթերու Թուրքերուն ձեռքն անցնիլը, Մուշի մտա թիւրտ պէյի մը տղուն Թուրք աստիկան դիւտրներու և Հարկահաւաքներու կողմէ կրած նախաւորեցն ու յարձակումը և այլ առթիւ մտած կռիւր, վերջապէս յիշեալին պաշարումը ուստիկան դիւտրներու զօրուար ջակատի մը կողմէ, մերթապարուիլը և Մուշի բանաբ փոխադրուիլը...։

Թուրքերը Պէյթը Շէպապի դէպքէն յետոյ, կ'ենթադրէին թէ դիւրա պիտի զուպէն թիւրտ ազգային շարժումը Թուրքերը Քիւրտերու խօր լուծենէն քաշուղերուն, անմիջապէս մերթապայցիկ իրողունի կեղծակերպութեան կոմիտէի նախագահ և թիւրտ ազգային կազմակերպութեան ընդհ. նախագահ գնդապետ Թալիտ ձէպրի պէյը և զօրաւոր ջոկատի մը Հսկողութեամբ և փրկացիներով փոխադրեցին Մուշ, անկէ Պիթլիս սը բանապայցիկ զօրաբարձին բունակատեղիին։

Այլևս կացութիւնը շատ սուր և փափուկ շրջանի մը մէջ մտած էր։ Կեղտնական կոմիտէն որոշեց թէ անհրաժեշտ է անմիջապէս ընդհանուր շարժում մը սկսիլ։ Քիւրտ մասնաճիւղերուն հրահանգներ զրկուեցան անմիջապէս ազատելու ընդհ. նախագահ Թալիտ պէյը, Մուշի մէջ բանապարկուած թիւրտ պէյին տղան, Պիթլիսի մէջ բանապարկուած Եուսուֆ Ալապէյը և ընկերները, իոյնպէս իրտա Հրամաններ արուեցան ընդհ. ապատանքութեան սկսելու, այս Հրամանները երկրին բոլոր կողմերը Հարկորուեցան Թալիտ ձէպրի պէյի տեղ միամտութեամբ հարկորուեցան և ընդհ. Հրամանատար նշանակուեցաւ Թալիտը Շէյի Սալիտ Էփ.ն։

Ապատանքութիւնը սկսաւ 1925 Փետր. 5ին Քիւրտստանի բոլոր շրջաններուն մէջ։ Հասնանք աշիրէթին պետ գնդապետ Թալիտ պէյ անմիջապէս պաշարեց Մուշը. ձիւրուն աշիրէթէն Հասնան պէյ ընդհարումներ յետոյ Թուուը, Շէյի Եպուսուլաս ալ Վարդան գրաւեցին։ Պարսիկ ընդհարում

(1) — Անժամանակ կը գտնենք թիւրտ ազգային կազմակերպութեան մասին ասելի տեղեկութիւններ տար։

ճը վերջ գրաւուեցաւ նաև Արդիի Մասէնը Եէյնի Մայիտ 7000 ապստամբներու հետ Քղէ—էկիլի վրայ քայեց և գրաւեց Հանի—Աէէ—Փիրանի, արեւց ճապողջուրի և սպառնոց Թարբերդի նահանգին մետայ շրջակայի աշխրէթիերէն ստեղծած օգնական ուժերով անմիջապէս քայեց Էրարպէղի վրայ։ Քուրբըը մտահոգութեան մասնուեցան և անմիջապէս շարժման մէջ դրին Սարը Գանըշէ Գ—րը, Երզնկայի Ծ—րը, Տարապէղի 7—րդ զօրաբանակները, Մարտինի Ա. և Ուր—Ֆայի 14—րդ հեծեակազօրքի գունդերը, Վանի հեծեակազօրքի Ե—զօրաբաժինը և սահմանադիրն զինուորները։ Այս ահագին զօրամասերը աջէն ձախէն իրենց գլխով ուրիշ կանոնաւոր զինուորներով աւելի զօրացած, ամէն կողմէ սիրան Քիւրանբուն դէմ քայել և արխուսի կռիւնի մղել անոնց դէմ։ Քիւրանբը, որոնք իրենց ուժն ա կորով և ազգային ոգիէն կ'աւանդէին, մասանք ցրուեցին, մասանք ալ պարտութեան ենթարկեցին այս ալլալան թուրք ուժերը, որոնք բունակալութիւնն ու կեդեղեցը կը ներկայացնէին...

Քիւրա ապստամբները իրենց գրաւած բոլոր վայրերուն մէջ ազգային կազմակերպութիւնը աւելի ևս կ'ամրապնդէին և շարունակ իրենց ուժերը կ'աւելցնէին։ Հակառակ ձմրան ահուկի փոթորկիներուն, ձիւնին ու բուքին, Քիւրանբը մեծ ճարպիկութեամբ կ'օգտուէին Հոյկին բնական խորտաբարտութիւններէն և կը կուռէին թուրք բնակող զինուորները դէմ։ Քուրբերէն գրաւուեցան Սիլվանը, Պէշլիքին և Պէհլէլիկի շրջանը։ Յետոյ գեպի Հիւսիս Թալուի կողմերը արշաւելով գրաւուեցան Մալաքիկը, Փիրան և Պուլանըզը։ Ասով ալ չգոհանալով, Քիւրանբը քայեցին Մալաթիոյ կուսակալութեան ուղղութեամբ և գրաւեցին Փէթիւրկէ գիւղաքաղաքը։ Նոյնպէս գրաւուեցաւ Սեջկանսաղը։ Տիւս կողմէ սկսան յառաջանալ Սեւերէկի ուղղութեամբ։ Այս կերպով մինչև 1925 Մարտի վերջը Քիւրա ապստամբները գրաւեցին Քիւրանտանի գրեթէ տասներկու նահանգները։ Անոնք կ'օգտուէին գոյութիւն ունեցող հեռաձայնի և հեռագրի գիծերէն և այս կերպով կապ կ'ապահովէին կեդրոնի և ազգային ուժերուն ձեռք և տեղեակ կը մնային թուրք զօրամասերու շարժումներուն։

Միեւնոյն ժամանակ Քիւրա ազգային ուժերը բազմաթիւ գնդացիներով և հրացաններով զինուած, մեծ ու կարիւր ուժերով միարպէղի վրայ քայեցին և թէ՛ Հիւսիսէն թէ՛ հարաւէն յարձակուած գործեցին Երկու արխուսի յարձակումներն ալ յաջողութեամբ պահպանեցին և Քիւրանբը Մարտինի գաբուսի ստղծերկրոյ ճամբաներէն նորէն քաղաք մտան։ Քուրբերէն մաս մը յանկապակիք եկած մտապալու կեցան Գոնիջի և միջնաբերդը ապաստանին։ Քիւրանբը գրաւեցին Հոն գտնուող գէնջի և ազգամերթի միջրանցիները։ Տեկ մասը քիւրա զինուորներուն բաժնեցին, միւս մասն ալ դուրս դրկեցին։ Տարապէղի փողոցներուն մէջ կռիւնները խիստ արխուսի եղան։ Քուրք զինուորները պաշարուած էին։ Տարապէղի պարիսպներուն մէջ, որոնք ներկայ գտնու բոլոր հրանոթներուն գիծադրելու չափ զօրաւոր են։ Այդ պարիսպներուն վրայէն Քիւրանի զիլուան և կուրճքին աւերի, գնդացիներ, գնդակի, թնչանոթի և շաւիւնի տեղադրութիւնը կը տեղադրէին։ Այդ բոլորին դէմ Քիւրանբը ազգային զինուորները իրենց դաշակները քաշած պէժի խարիզալ,

պէժի բրաբուսան(կեցցէ՛ անկախութեան, կեցցէ՛ Քիւրանտան) պոռալով առաջ կը նետուէին։ Անկի պերճախօս փաստ մը կորիկ չէ երևակայել, ցոյց առաւ համար թէ Քիւրանբը մէջ ո՛ր քան զարգացած է ազգայնական ոգին, որքան ազնուացած է ազգային գոյութեան համար սպանորդու պէս մեղանկուր զգացումը...

Այնք ցատ, ազգային ուժերէն զօրաւոր թիւ մը Սեւերէկի ուղղութեամբ, ուրիշ թիւ մը Թարբերդէն Մալաթիոյ ուղղութեամբ կը բաշտէ։ Ապստամբները իրենց գրաւած բոլոր վայրերուն մէջ անմիջապէս առժամեայ «Քիւրանտանի կուսակալութիւն» մը կազմելով կարգն ու ապահովութիւնը պահպանելու հօգ կը տանէին։ Շատ յու խնամք կը տրուէր Քուրբերէն գերի բռնուած զինուորներուն և ճանաւանդ սպաներուն, որոնք մասնաւոր զերանոցներու մէջ կը գրաւէին։ Կարգ մը թուրք սպաներ և զինուորի փոփոք յայտնած ըլլալով Քիւրանբուն մտաւորութեան մէջ մտնելու, իրենց ստանալով և թռչալով ընդունուեցան։ Շատ մը քիւրա սպաներ և զինուորի յօտարակամ ապստամբներուն միացան և պաշտօն ինքնագրեցին։ Բնականաբար տարիսիները վառահոյութեամբ լիզուուեցան և պաշտօնի կոչուեցան աստիճանի բարձրացումով։

Այլևս Քիւրանբը Արևելքի մէջ 12 նահանգ ամբողջովին գրաւած էին։ Էնկիւրի կառավարութիւնը տեսնելով որ կազմութիւնը խիստ վտանգաւոր է, ապստամբները մինչև Սեւերէկի գոտիները հասած են և ապստամբութեան շրջանուկին մէջ գտնուող զօրաբանակներէն ստեղծած մեծ ուժով զարդոյտիին հայրած և ցիրուցան եղած են, պէտք տեսաւ անմիջապէս ընդհանուր զօրաշարք յայտարարելու։

(Մնացածը յաջորդ թիւով) ԽՄԱՄՆԻՍ, 21.7.25.

ԹՈՒՐԻՔԻՈՅ ԸՈՒՐՔԸ

Անկախութեան դատարանները կը շարունակեն ճան գալ Անատոլի խորքերը, քարնելու համար այն գլուխներուն ուրնք բնազդաբար կ'ըմբոստանան գլխարկին դէմ։ Ուրիշ խօսքով, անբազմազնու հանրապետութիւնը, որ միշտ կ'երբուրայ, ինչպէս հռչակուոր ֆէյսին ծոցը։

Էրզրումէն տրուած սղզանշանը պատահական հանգամանք չունէր։ Երբժամը կազմակերպուած էր։ Անոր կողմ կեցեր էին ոչ միայն պետական պաշտօնեաներ, այլ և զինուորներ։ Էրզրում, Սիլվա, Բիւլ, Բիւլ, Մարտշ, Սաման, Տրապիզոն, մինչև անգամ Պոլիս, — տեղ մը յանկարծական պողով կուտով, ուրիշ տեղ մը կակսածելի շարժումներով, շուարման մատնեցին Էնկիւրին, որ գիշերը ցորեկին խառնած, կը հօկէ և անդադար կախազաններ կ'ապարկէ։ Տոկակին վերջացած չէ քրտական ապստամբութեան հաշուեյարդարը։ Հազարաւորներ կորակ կը սպասեն բանտերուն մէջ և ահաւասով ուրիշներ ալ կը հասնին, կը խնուին իրարու վրայ։ «Հանրապետութիւնը գործիք մըն է որ կը զանազանէ շարքն ու բարին, և ամենուն ալ արժանի եղածը կուտայ։ Այդ գործիքը կը բանի, և է յախտեան պիտի բանի»։ Անկախութեան շրջուն դատարանի նախագահին խօսքերն են ասանք։ Եւ

կը թուի թէ շատ ալ սուտ չի խօսիր Լիլ պէս, այսինքն «չախտան պիտի բանի» այդ գործիքը, որպէսզի կարելի ըլլայ անասան պա՛ն Ծ. Քիմալի զիկատարութիւնը, այլապէս, ստպալունձը անխուսափելի է:

Մինչև այսօր Ազգ. Մեծ Ժողովն էր դժուրօթեան և պայքարի թատերաբեմը: Այսպէս կամ այնպէս, ձայներ կը լսուէին այդ ծողովնէ կար ժողովն մէջ: Այժմ այդ Հնարաւորութիւններն ալ չկայ, ընդհանրապէս երթալով նոսրացան, և մնացածները կը զողան իրենց մորթին վրայ: Վերջին քաջորդին, «Իզմիրի Հերաս» նորէտտին փաշան իսկ Հարկադրուեցաւ քաշուի: Իր գուլը որչ պահելու համար: Կիմա ժողովուրդին մէջ է որ կը բանի դժուրօթեան որը. բայց թուրք ժողովուրդը չի կրնար որ և է խշար ձեռնարկ փորձել առանց վարիչ ուժի: Ինչպէս ջարդի և աւարի ատեն, կառավարութեան դէժ քաշելու համար՝ ալ հրամանի կը սպասէ ան:

Ո՛վ պիտի տայ այդ հրամանը, Ո՛վ պիտի վարէ շարժումը, Էնկիւրին ուժգնօրէն սարսելու համար: Անպաշտօն պաշտօնեաներու բանակ մը կայ Պոլսոյ մէջ. տառը հայաբէն պակաս չեն պահեստի սպաններն ու նմանները. նոյնքան և աւելի հօճաններ և մոլլաներ կը համրուին: Կան, տակաւին, նախորդ իշխանութեան երախտաւորները, իթթիհատուկաններն ու իթիլաֆուկանները, բեռնակիրներն ու նուազ վարները: Բայց, ո՛վ պիտի վարէ այս փթիթարի բազմութիւնը:

Թուր կառավանները կը ծանրանան, նորէն, իթթիհատի մնացորդներուն վրայ, որոնք մէջ չեն պակսիր յանդուգն դաւաղիները: Կառավարի բոլոր զգուշութեանց, անոնք նորէն կը պահեն իրենց կազմակերպական ըջիճները. ունին ընդարձակ ցանց մը, որ կը գործէ Պոլսոյ և Մաստուրի գլխաւոր քաղաքներուն մէջ: Անոնք ստպարեղին վրայ չեն երեւար, գեանին տակէն գործելու համար: Մնկաւ որ, քե՛ծայական կառավարութեան համար որուար չեղաւ գրաւել նաև իթթիհատի հարստութիւնները, իբրև «չեքալ դուր» վերջին խլրտումներուն մէջ, շատ որոշ է իթթիհատական ձեռքբերու ծախակութիւնը. մանաւանդ որ, թէ էրպրումի, թէ Սըվազի և թէ Մարաշի մէջ եղածը այդպէս քանի մը անհաստի գործը չէր, այլ ընդհանրական, և թուռցիկ փակցնողները այս կամ այն «Հերիֆ»ները չէին, ինչպէս կ'ըսէ պաշտօնական տեղեկութիւնը, այլ ժողովուրդը ինք, — այնքան որքան կարելի է հասկնալ Թուրքիոյ մէջ:

Սե սակայն ձախտեցան, որովհետեւ Էնկիւրի շարժան մէջ դրած է իր բովանդակ ուժը, կուսակցական, վարչական և դիւնորական, և, ինչպէս Մուստաֆա, ամէն բանէ առաջ կը մտածէ իր պահպանութեան վրայ:

Շարժան ընդարձակութիւնն ու ծանրութիւնը յայտնապէս երեւան կուգայ Ըսմէթ փաշայի գեկուցումէն (Ազգ. Մեծ Ժողով, 12 դեկտ.) նոյ. 14ին, Սըվազի մէջ յայտարարութիւն մը կը փակցնեն, որ գլխարկի ինչիքը կ'արձարծուի գրողէ հոգեբանութեամբ, բայց աւելի կարեւոր էր նոր ալ կը լիշուին Մասնաւորապէս կը շեշտուի թէ երեսփոխանները շատ զրուած են և թէ ընդհանրապէս թիւր 170ի կը

Հաննի նոյ. 22ին Կեսարիոյ մէջ Աճնէտ Համոն անուն գործիչ մը կը ձեռնարկուի, իբրև կուսակցի քրտական շարժան: «Այս մարդը պարագանտ կ'ընէր թէ շէյխ Մալխուր յաջորդ մը նշանակուած է» նոյ. 24ին բուռն ցոյց մը տեղի կ'ունենայ, առաջնորդութեամբ Շէյխ Հաճի. Յամանի (կախուած), Խուռն բազմութիւն մը կուսակցին ընկարանը երթալով, զենք կ'արձակէ, քար կը նետէ և ջարդ ու փշուր կ'ընէ շէյքին ապակիները: Ընդհարման միջոցին, ստիկաններ և դիւնորներ կը սպաննուին: Կացութիւնը այնքան կը ծանրանայ որ, օգնութեան կը կանչեն կանոնաւոր զօրքը և ամբուրանց հրամանատար Հասան փաշան: Այս բոլոր լուրերուն աղբիւրները թրքական ըլլալով, կարելի չէ ամբողջական գաղափար կազմել: Էրպրումի այդ մեծ դէպքին վրայ, որուն հետեւանքները կը տեսնէ մինչև այսօր:

Նոյ. 25ին, նոյն ձեւով յարձակում մը կը կատարուի Քիլիկի մէջ և կացութիւնը այնքան կը ծանրանայ որ, Համոնի գրահատը շոգեպիլը Սե. Յով կը սուրայ, սարսափի տակ պահելու համար ըմբոստ ժողովուրդը: Դեպքին լրջութիւնը դատելու համար, կը բաւէ ըսել թէ անկախութեան դատարանը դիշեր ցրելէ ինտ գումարեց, անմիջապէս դատելու համար 137 ամբապատեալներ: Մահապարտները կախուածն արդէն, բայց նոր կ'պանաւորներ կը լեցնեն անոնց տեղը:

Նոյ. 26ին շարժումը կը վարակէ Մարաշը, նոյնքան էթէ ոչ աւելի ծանր համեմատութիւններ տանելով, Շյտեղ ամբաստանութեան տակ է ամբողջ տեղական իշխանութիւնը, և արդէն շղթայակապ Էնկիւրի փոխարած են վարչական ժողովի (մէճլիսը փոսթէ), երկրագործական և առևտրական սեռակներու և թաղապետութեան անդամներ և բազմաթիւ երեսիկներ: Են: Դեռ ամբողջ գործը հաշտեցարդարի չէ ենթարկուած:

Դեկտ. 4ին, Կիրաստի մէջ, Շէյխ Մուհարրէժ կը ձեռնարկէ ըմբոստութիւն մը սարքելու, բայց կը ձախողու:

Այս բոլոր շարժումներուն մէջ, կառավարական գեկուցները կը տեսնեն միայն յետաշրջական տարբեր, հօճաններ, մոլլաներ և շէյխներ — ինչպէս քրտական ապստամբութեան պարագային: Ամէնչէս ալ յառաջագունէ չափուած կշռուած և սե ցանկը անցած են: Ու հիմա, անշարժութեամբ մը, Էնկիւրի կը ձգնի համոզել թէ բոլոր խառնակները դուրսէն եկած են. — էրպրումի պարագայուր, համի Օսման, դէպքէն 10 — 15 օր առաջ արտասահմանէն եկեր է: Կեսարիոյ պարագայուր, Աճնէտ Համոնի, երկար ճամբորդութենէ մը յետոյ Կեսարիա իջեր է, Կիրաստի գործիչը, Շէյխ Մուհարրէժ. նոր Հանրէն և արտասահմանէն... լսել կ'ուզեն թէ բուն երկրի ժողովուրդը ո՞րք է և հաւատարիմ, և միայն դրեցիկներն են որ կուզան կը խանդարեն:

Իրականին մէջ, շատ խախտու է այս բացատրութիւնը որովհետեւ, բոլոր պատմութիւններէն որոշ կը տեսնուի թէ ըմբոստութեան ցանցը լայնօրէն փռուած էր գիւղերու և քաղաքներու մէջ: Իմամները, գիւղապետները, թուրքապետները վարիչ դեր կատարած են գրեթէ ամէն տեղ և գիւղացիները սպասաւորն խուճած են գէպի կեդրոնները: Բիւլէի ինչպէս Մարաշի մէջ, շրջականներէ բազմութիւններ ճամբայ եկած են յատկապէս օրուան իշխանաւորները տապալելու,

կամ քաղաքները (աւարտ տարւ Համար),— Համաձայն պաշտօնական կեղևացման:

Այս Համասարած դաւադրութիւնն անձանն չէր կրնար բլլալ Պոլսը, որ երբէք չէ ճարտած Էնկիւրիի դիտատարութիւնը, և կը ճնայ ծոխրի տակ թաղուած կրակ ճը, Հս կառակ բոլոր զուշուրիւնսցո՛ւ եւ արդէն, Անատուրի լայնքն ու երկայնքը չափելէ և աճէն տեղ տար քսան կախալան կանգնելէ յետոյ, անկախութեան դատարանը իր ուշադրութիւնը կըդրոնացուց նախկին ճայրաքաղաքին վրայ: Եթէ Հաւաստանք պաշտօնական քննութեանց, Բիզնէ և Կրիստոսի երեւան Հանամ են Պոլսոյ մեղակցութիւնն Հաստատուելի են: Թէ Պոլսոյ մէջ կը գործէ գայտիի մարմինն մը, գրգռելով գիրքի և մարմինի ուղարկելով Անատուրու Այգ Հրատարակութիւններուն առթիւ, արդէն իսկ ձերբակալուած և Էնկիւրիի զրկուած են 40—50 Տղի, (Ճէկը Հոս գրավաճառ) իբրև կազմակերպիչ կամ մեղակից ընթատական շարժման: Եւ աճէն որ տանեալներով կ'իջան աստիճանութեան Ծանկը:

Էնկիւրիի անկախութեան դատարանը կրտսոնի կառուցումը երբեք կարելի տակ յետոյ, Պոլսու անցու գեղով. 21ին, բայց ինչո՞ւնտրութիւն չտեսցի երկար թիւր Ոչ միայն ճաշարձեղներ չարձակելով Խոխկին ճայրաքաղաքին մէջ, այլ և Հրամանից որ անմիջապէս Էնկիւրի փոխադրեն այնտեղ ձերբակալուած յանցանորհերը: Այս թուարկի ոչնչութիւնը — ընդամենը 3—4 որ — արարուցէս ցոյց ճըն էր Պոլսոյ զի՞ն՝ Աէկու կէս ասորի ասորի աջ ճիշդ սառ ձեւով զոջ Հունեցին Պոլսը, երբ, արքանշանի ճը վրայ, ձերբակալուեցան և ունկախութեան դատարանին յանձնուեցան թերք իրութեանը: զորին ըլլալով «Քանճի» Հոչազկաւոր ձիւտէն ինչ ճաշարու: Այն առնն դատարարութիւնն ալ տեղ ունեցաւ, բայց աճէն ինչ թատերական էր, և ի՞նչպիսիքները տեսարան արձակուեցան, առկի վերջը կրելու Համար ասորիբ տեսակի պատժներ:

Մնաց որ, բոլորովն «անճն» չէ Պոլսու Իրբու թուել Հսկաբէճաբական կեղրով. Հին մայրաքաղաքը միշտ մտահոգութիւն կը պատճառէ: օրուան իշխանաւորներուն էն: Կիւրի այնքան կ'անկաճուտ է Պոլսոյ Հանրէզ, որ անդադար քննիչներ, արտասովոր մարմիններ կը գրկէ, պաշտօնակալութիւններ կամ անուանուեցին կը կատարէ: Այնտեղ ո՛չ մէկ պատասխանատու պաշտօնայն անուր է իր սթովին վրայ: և Էնկիւրիի աճէնէն սուր, աճէնէն Հաւատարիմ աչքն ալ դատարարուած և անճալու մէկ օրէն միւրը, պարզ «Փուսնայի» ճը, կամ թիւթի անհոգութեան ճը Հնուեանցով: Պարտոյ մէջ, ճանաչանդ Հսկողութեան տակ են թուել իսլամական թաղեր, Պայպետ, Շահաւտ Պաշի, Ալուերայ, Փարիս, Էյուզ, Սիլուարիի ճովկերեայ, ճար, Իսաբզիւրի սրտ զէտեքը: Աստիճարի շատ ճը փորդերը: Աստիճանութիւնը ի զուր Հերքեց թէ թուարկի չէ փակցուած Պոլսոյ մէջ: Երբ ճանր պարտապաճ ճը կը ներկայանայ, թուրք «արգիական» վարիչներն ալ կը Հնուեան Պուլը Ալիի անհաղկան սովորութեան — Հերքուեցնող կուտան լուրը: Դարգութիւնը ինչ շատ լաւ կը Հասկնայ: ալ Հերքուեցնուած իմաստը, և անբողջ պատմութիւնը կը օտարածուի անգրի զարութեանը:

Ինչպէս ըսինք, զիտարի տաղնային արտաքին երեսն է

միտն, եթէ կ'ուզէ՛ անոր զիտարողը: Իսկ բուն պայքարի իշխանութեան, անկախութեան կրկն է: Այս իրողութիւնը կողմնակի իտատմանցաւ անկախութեան դասարանին նս. Խաղաղ, Պոլսոյ մէջ, ցաւ յայնպէս որ ճիպոջ ճը վարելու մէջ զորքացած գաւթ առաջնորդ Հանրապետ լէ յեւանդիական շարժմանիւն: Այդ զարգացածներուն մէջ մեծածախնութիւն կը կայանէ ԻթիլՀատապանները, և բոլոր անոնք որ իշխանութիւն և զիրք ունէին երէկ: Մասնատարական աստեղ զի՞ն՝ ուղղութեան արեւորն մէջ կատարուած յորս փոփոխութիւնները: Առաջին անգամ չէ այլ թուարկի արանագրութիւններ կը քարգուշեն այդ արեւելին վրայ: Եւթուարեանի ինչ քիչք՝ ճնուելով կուտայ նոր յանկանածի ճը: օրինական գտածուածի ճը: միշտ ինչպէս 1915ի տեղահանութեան առթիւ, իրարեւ ետեւէ Հրահանգներ և արեւելներ կը մշակելին, պարագաններուն յամարեցնելով:

Ի՛նչ կը արձանդրեն նոր փոփոխութիւնները, — Մա՛հ բոլոր անանց որ կը յանդգնին ճանակի կամ անբողջական փոփոխութիւն կատարել ներկայ Մահճանագրութեան մէջ, ապաւել Ազգ. Մեծ Ժողովը կամ Իրոճակարներու Խորհուրդը, կամ արգիւք Հանդիսանալ անոնց գործունեութեան, զրգուել և ապատանջութեան մզել ժողովուրդը ճաւ խոսելով փորձներու մէջ կամ «Խաֆթա» փակցնելով, դաւադրել Հանրապետութեան նախագահին անձին գէ՛ն է:

Բացարկութեան կարտ չեն այս կէտերը. Էնկիւրիի պարգոտէն կ'ուզեցնէ իր ինչպէսպաշտպանութեան գէնքերը: Իւրարեանցիւր պատճական տրամադրութիւն՝ առճը ճը, գնաղորդ ճըն է, ուղղուած՝ ժողովուրդի դիտուն: Օրէնդիր և դորճարի՝ մեխանիս ձերբան են. ինչու՞ շարտախն առիթէն, մարտկոց ճը առկի շինելու Համար: Փանի որ անխաւաստի է կելիւր, — սպասարկումի՛ն: Ա՛յն տիրսղ Հոգեբանութիւնը, սերիշ աճէն ինչ մանրամասնութիւն է:

Եւ, Կորէն ու Կորէն, Կերքի, — առկի ճիշտ՝ անձնական — ինչեպաշտպանութեան միջոցները կրկնապատկած ատեն Էնկիւրի չի ճուտար միւս Հիմնական ճրագիրը — ոչ-թուրքերու վերջնական ոչեւացումը: Իրարու ետեւէ, բարոյական մեշուով, կոտորել և սպաւախիջներով, յաջողեցան ըսել ալ փորքամտութիւններուն՝ թէ կը Հրամարին Լոգանի դաշնարկին տրամադրութիւններին: Առաջ՝ միայն որոշ յօրուածներու մտին կը խուէին. այժմ արդէն պահանջ դրուած է որ Հրամարին անբողջ զաշնագրէն: Ի՞նչնագրի ճարակար ճըն էր Լոգանի թուղթը. յատկապէս թուրքի կողմէ Կերշնուած, անոր շահերուն Համաձայն շարտարուած: Բայց, «յարթական» Եւրոպան և «յողափական» Թուտատանը այնքան արեցին Էնկիւրիի անբողջ, որ այս վերջինը իր ստորագրման ալ շատ գտաւ, և անմիջապէս ձեւառկից ընդուեւուած յանձնատարութիւնները օրգնու: Այս անապարանք ունի շատ գործնական շարժարկներ: Նախ, «բայաններու Հօտի ճը կը վերածէ թուրքի Թուրքիա թայցած փորքամտութիւնները, բացարձակ տէր արբական զանալով անոնց՝ բոլոր իրաւունքներու, — պատու, գոյք և [կեանք: Այս կէտը այնքան ճիշտ է որ, նախկին արտաքին գործադար

Երբքի Գոյա պէյ, Ժընեհէ դարձին, Հրապարակա կ'ազարարէր, Թուրք Թերթի մը միջոցով.

«Եթէ Ազգերու Դաշնակցութիւնը խոտհաշտակ գանգատող անձերուն պահանջները, նորէն անհանդիսա ընկրու ճամբայ մը պիտի բանայ փոքրամասնութիւններուն Համար, որոնք այժմ Թուրքիա կը գանուին և բազմիցս յայտարարած են, թէ գոհ են իրենց վիճակէն և կը Հրաժարին Լոզանի դաշնագրին հարց յուսաւանդել» (Խղիւրջ կը վերաբերի դրամատակներու մէջ գանուած Հայկական աւանդներու և աւհասարակ «լրեալ» գոյքերու մասին եղած բողոքին):

Երկրորդ՝ փոքրամասնութիւնը իրաւունքները իր Հասկացած եղանակով Եզրկել — միտել յետոյ, կրնայ փութացնել թրքացուծը, որուն ճամբան շատանց Հարթուած է ոչ-Թուրք դպրոցներու կնիքուածով և ուրիշ կարգադրութիւններով: Արդէն իսկ որինակի մը ներկայացուած է Ազգ. Մեծ Ժողովին, ոչ-Թուրք լիզուներու գործածութիւնը քննելու Համար: Իսկ Անաստուի մէջ, քաղաքապետութեանց միջոցաւ արդիւնքին Թուրքերէնէն տարբեր լիզու խօսիչ Երրորդ՝ կը դիւրացնէ ոչ-Թուրքերու Հանրային Հարտութիւնաց գրաւուածը, որ արդէն օրակարգի վրայ է: Իրականին շատ Հաճարձակ չեն ոչ գեանին վրայ, և կողմնակի, պտշարողական Հարձուներ կը փորձեն: Բայց ծրարիլը ակներև է: Անհատական սեփականութեանց յափշտակութիւնն ալ աստիճանաբար սկսաւ. մէկ տարիէն միւսը աւելի փորձառու դարձան. և եթէ «լրեալ» գոյքերու սկզբնական օրէնքով ասոր պիտի յափշտակէին, այսօր արդէն Հարիլը մէկէն աւարի կուտան: Նոստակէս գրած էինք թէ ոչ-Թուրք զբոյրոցները, ճանաչանց Հայկական Հաստատութիւնները այլևս չեն կրնար վճարել կառավարութեան պարտաւարած Թուրք բաւարիչներուն թշուաք (մամը 150 դրշ.): Այս առթիւ պարտած գանգատներուն վրայ, կառավարութիւնը, փոխանակ ճիւղը թիփուցնելու պատկերից իր քննիչներուն որ երթան Հասկանալ դպրոցներուն եկամուտը, կալուածական Հաշիւները, մէկ խօսքով՝ եղած-չեղածը յանձնեն: Այս անձկութիւնէն մէկնի գրաւուած՝ երկար չէ ճամբան: Լուսարդն պարագային, պիտի յայտնեն թէ «կառավարութեան ձեռքէք մասակարարութիւնը, որք ալ կ'ազատիք, մենք ալ»: Եստապաճակ չ'էտեղու Համար, առ այժմ գերեզմաններու Հօրը կը լիզերին, առաջ մը ճամբայ բանող սաղով, արիշ օր կը գերեզմանատակները քաղաքապետութեան յանձնելու ծրարքը մշտնկալ են:

Վերջացող տարուան ընթացքին, շատ լուրջ քայլեր առնուցան, ոչ-Թուրք Հաստատութեանց ներկայ կազմութեանը քննիչները քանդելու Համար: Կիցքերը փակուած են արդէն. բայց դուռերն ալ իրարու տակէ կը փակուին: Անպէս որ, մեծ ճիղի մը պէտք չ'կայ, մահացող Հարուստը տալու Համար:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆԻՔ

ՆԱՍԱԼԻԱ ՄԱՏԻՆԵԱ

Մտա կրկու ամիս առաջ երկարատեւ ու ծանր հիւանդութիւնից յետոյ Թիֆլիսում վախճանեց ընկ. Նատալիա Մատինեանը, որի անունը սիրտ կերպով կ'ապուած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան սկզբնական շարքէն: Լանի պատմութեան հետ: «Ղրօշակոյթ ընթերցողներից քննիչն յայտնի կը լինի Նատալիա Մատինեանի անունը. բայց ինքնական թւերին, երբ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը նոր էր «Կիմուել» նրան գիտէին ամէնքը, որոնք գործնականակցութիւն ունէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ:

Նա, ինչպէս նաեւ իր կրտսեր քոյր Սաթինիկը (հանդուցեալ իշխան Արդութեանի պարին) գեղ շատ երիտասարդ հասակից ոգևորուած էին հայրենասիրական և յեղափ. զաղափարներով:

Թիֆլիզի գեմնադիրնը աւարտելուց յետոյ ընկ. Նատալիան գնում է Մոսկվա մանկաբարձութիւն ուսանելու համար, որտեղից 1890 թւին վերադառնում է Թիֆլիզի և անմիջապէս մտնում Դաշնակցութեան գործերի մէջ:

Թէ՛ Գրիտափոք Միքայէլեանը, թէ՛ Չաւարեանը և թէ՛ Ռոտտոնը շատ էին գեանատու նրա անձնուէք և զգովանապէս բնատրութիւնը և յաճախ շատ պատասխանատու յանձնարարութիւններ առում, որ նա միշտ բարեխղճութեամբ կատարում էր, երբեմն մեծ զոհաբերութիւններ գնով:

Յոլիցինեան հայաճալած ռէժիմի օրերին ընկ. ընկ. Մատինեանը մի քանի անգամ ձերբակալուած և տախտերով բանտարկուած է, բայց ամէն անգամ քանտից ազատուելով՝ աւելի ևս մեծ եռանդով ներուած է կուսակցական գործերին:

Ինքնելով անձուէք յեղափոխական՝ նա միեւնոյն ժամանակ ուղադրի, սքտացու ընկեց էր, և քուսիք բուն իմաստով քարի մարդ Այս կամ այն ընկերով հիւանդութեան ժամանակ յոճառ ամբողջ օրից և շաբաթներ թողած պի՛ն ինչ՝ զալիս էր խոտանլու հիւանդին, շատ անգամ յանքուն գիշերներ անցկացնեց լով նրա անկողնի մօտ:

Վերջին տարիները ընկերուէի Մատինեանը ապրում էր նիւթական շատ ընկ վիճակ, որը և վերջնականապէս քայքայեց նրա առողջութիւնը:

Խորին յարգանքով և ակնածանքով խոնարհուած ենք մեր անձուէք և զաղափարական ընկերու թարմ շիրմի ստալ:

Հ. Յ. ԴԱՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՕՐԸ

Նորութիւն է մեր կեանքի մէջ «Հ. Յ. Դանակցութեան Օր»-ը, որ հաստատուց 10-րդ Բնդհանուր Ժողովի կողմից և որ այսուհետեւ, ամէն տարի, Հոկտեմբեր ամսին պէտք է տօնի ամէն տեղ, ուր ուղարկուած են դաշնակցական զազափարնները դաւանող հայ աշխատատարական զանգուծները Աճէն տարի դաշնակցական ընկերներն ու համակիրները պէտք է յատկացնեն մի օր՝ ապրիլու համար Դաշնակցութեան փառաւոր անցեալով, համակելու համար Դաշնակցութեան աշխարհահայտացողով և ազգայն զորձուհութեան ծրագիրներով, ընդհանուր զորմի ներկայութեան մէջ օրւայ աշխատանքի արդիւնքը: Աճէն տարի, հոկտեմբերի մէկին, մեր ճամբուլը ամբողջապէս իր էջերը պէտք է տրամադրէ Դաշնակցութեան անցեալի արձանագրութեան ու ցնահաստատութեան և վազուայ անկիրքների ճշտութեամբ նոր սերունդների դաստիարակութեան տօն պէտք է դառնայ այդ օրը:

Եւ առաջին փորձը լիովին արգարացրեց 10-րդ Բնդհ. Ժ. Վոլիկ յայտերը. անցած հոկտեմբեր ամիսը զազափարնայ աշխատատարութիւնը գրիթէ անբողջապէս ապրեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան կեանքով, ոգևորեց նրա զործերով և մի անգամ ևս հանդիսարարուպէս հաստատուց, թէ իր հոգին ամբողջապէս ձուլուած է Դաշնակցութեան հոգու հետ:

Դժար է լրել երկասցանի «Հ. Յ. Դ. Օր»-ւայ տօնակատարութիւնը. շատ եղանակ կազմակերպուած հանդէսները, բազմաաեսակ և ցուած համարեա ամբողջ երկրագնդի երեսները՝ Սիեբու-Նեւազա լեռներից սկսած մինչև Եւրոպա, Բալկաններ, Արգենտինա, Պարագուայի, Պարսկաստան և ամէն տեղ, ուր ապրում է գաղութահայութիւնը: Այս համառօտ նկարագրութիւնը ոչոքս սերտագին է լսկ իրականութեան:

Սկսեց հեռուար Ամերիկայից, ուր «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Օրը» տօնեց ամերիկահայերին յատուկ խանդավառութեամբ: Դաշնակցական ճամբուլը — յոյզ «Հայրենիք»-ներն ու «Ասպարէզ»ը — յատուկ համարներ ներկայեցնեց օրուայ տօնին: Ամազգիքը, ճանապարհուպէս, լոյս տեսաւ ճոխ բովանդակութեամբ Կոմիտէները ամէն տեղ կազմակերպեցին հրապարակային հանդէս-ժողովներ, որոնք, հակառակ որոշ տեղերում օգի անկատար լինելուն, խուռներած բազմութիւնները քաշեցին դեպի հանդիսակազմները: Հանդէսներն ու ճառաստութիւնները ինչպէս այդ օր բազմապէս վերաբերուած էր Դաշնակցութեան Անկարիի է մէկ-մէկ թել տեղի ունեցած բոլոր հանդէսները, ոչ էլ կարելի է պատկերացնել հանդէսներին ճանապարհ հասարակութեան բարձր ոգևորութիւնը: Բաւականաբար միայն մի փոքրիկ մէջբերուով Տիբուօսի հանդէսի նկարագրութիւնը:

Ինչպէս Ամերիկայի շատ քաղաքներում, այնպէս և այնտեղ «Հ. Յ. Դ. Օր»-ւայ առթիւ տօնեց և Հ. Յ. Դաշնակցութեան 35 ամեայ յրեկանը: Հանդէսը տեղի է ունեցել Հոկտ. 25-ին. «Որոշեալ ժամանակէն առաջ, դրում է «Հայրենիք»-ի թղթակիցը, ժողովուրդը զանդ-զունդ կը վազեր էլլըս արահը իր յարգանքի և երաստագիտութեան բաժնիը

բերիւս համար հայութեան մեծ զաւկին՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որ 35 տարիներ շարունակ անվարան ու անկուռ կամքով ուզած էր բարձր պահել հայ ազատասնէջ ոգիի դրօշը... Փամը 2-ին արահը լիքն էր արդէն Առեհասպան ընկ. բժ. Դարբինեան բացած յայտարարեց ժողովը, և յարակաջ ընկ. Յովսէփ Արզումանի յիշատակը յարգելէ ետք, սուգի արտայայտութեան փայլիտնի մը խոր լուսութիւնը իրեցեալ «Մեր Հայրենիք»-ով, որուն կը ճանակցէր ներկայ հասարակութիւնը: Գրական-երաժշտական մասից յետոյ, ստեղծակցային ընկ. Վ. Քանարճեան, Ա. Միքայէլեան և զօր. Սեպուհ, որոնք ծանուցան օրուայ նշանակութեան վրա՝ վեր հանելով այն հսկայ դիրքը, որ կատարեց էին մեր անմահ Հիմնադիրները և այն հսկայ Լէ. գեօնը, որ շղթի մեր կողմեր իր դիակներով Հ. Յ. Դաշնակցութեան 35 ամեայ Ծանադարհին վրա՝ հասցնելու համար հայ ժողովուրդը իր խեղճով՝ Ազատ, Անկար և Միացեալ Հայաստանին:

Ստեղծած ոգևորութիւնէն քաջաբերած՝ ձեռնարկեցաւ հանգանակութիւն մը «Ազատագրութեան Փօնա»-ի անունով Ժողովուրդի սուար մեծամասնութիւնը ճանակցեցեալ այս հանգանակութեան 50-ով, 40.ով 25-ով, 5-ով, 1-ով Կարճ ժամանակայ ընթացքին գոյացաւ 3856 տարբի պատկառելի զուճար մը: Հասարակաց մեծելալին անտարբերութեան այս օրերուն այս գումարը ինչնին բաւական է ապացուցանելու, թէ Դաշնակցութիւնը չէ՛ միայն և չի՛ մեռնիր»

Այս հակիրճ նկարագրութիւնը ձօնուոր պատկերն է և Ամերիկայի միւս քաղաքներում կազմակերպուած «Հ. Յ. Դ. Օր»-ւայ հանդէսները:

Դաշնակցութիւնը նոյնն է և ովկանտալ այս կողմը: Փրանսա-սահայ նոր գաղութը երես-երեք նոյն յուզիչ արածադրութիւնը, ինչ որ և ամերիկեանը: Մարտիլի բացառութեամբ, ուր անհոյժ կազմակերպութեան հետեւանքով, հանդէսն անցաւ ոչ գոյացողիչ, միւս բոլոր վայրերում ժողովուրդն արտակարգ ջերմութիւն ցուց տեղ պէպի «Հ. Յ. Դ. Օր»-ը: Այսպէս, հսկայ. 4-ին հրապարակային փաջուն ժողով տեղի ունեցաւ Վալաբեսկուն: Նոյն օրը տեղի ունեցաւ հանդէս Գուպեում, որին ճանակցեցին և Տեհազվիլի ու Վիվիեի ընկերներն ու համակիրները: Նույս. 11-ին «Հ. Յ. Դ. Օր»-ը հանդիսարարուպէս տօնեց նաև Վիեննի, Լասեյնի ու Պոլեի մէջ: Սակայն, տօնակատարութիւնն ամենից տեղի բացմաւ մարդ ու հանդիսակազմը եղաւ Փայլուած, Հոկտ 11-ին: «Փէթի ժուռնալ»ի ընդարձակ արահներուն մէջ, գրում է «Յառաջը, տօնեցեալ «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Օր»-ը բնկերական այնպիսի խանդավառ մթնոլորտի մը մէջ, որ աննախընթաց էր Փարիզի համար: Մրահը, հակառակ իր բացառիկ ընկարձակութեան, նեղ կուզար իրարու ետեւէ հասնող ժողովուրդին, որուն մէկ մտը մնաց ուղիք: Հանդէսին նախագահուած էր ընկ. Բժ. Տէր-Դաւիթեանը. ստեղծակցային ընկ. Ա. Ահարոնեանը և Մ. Վարսեղեանը: Կարգապից Ռուս. Սոց. յիղափոխական կուսակցութեան ողջոյնի հետեւեալ հեռազինը:—

«Մեր եղբայրական ողջոյններն ենք ուզում ձեր հերս սական պայքարի 35 ամեակի առթիւ. մաղթում ենք կատար-

եալ յաշուութիւն և ամբողջական յաթմանակ մեր Հասարակաց իրգեակները իրազորման համար»:

Ապա մեծ յաջողութեամբ տնցաւ գրական-երաժշտական բաժինը, և հանդէսը վերջացաւ պարբերով:

Մեծ յաջողութեամբ կատարեց Հոկտ. 10.-ին, «Հ. Յ. Դ. Օր»-ույ հանդէսը և Պրագայուց, ուր միաժամանակ տօնեց և Հ. Յ. Դ. 35 ամեակը: Այրտասուեալ ճառերից առանձնապէս հետաքրքրական էր Ռուստոստանի Սոց.-Յե. դափոխականների Արտասահմանեան Պատերազմութեան և Հայաստանի կազմակերպութեան ներկայացուցիչ ընկ. Վահան Մինախորեանի խօսքը: Առաջ բերեց այդ մասի էական մասերը:

«ՅՔ և Կոմիտի առնենք այն արտազուգի փոխյարաբարութիւնները, որ կան Հ. Յ. Դ. Պաշտակցութեան և Սոց.-Յե. դափոխականների կուսակցութեան միջև և նրանց բովանդակ անցեալ պատմութիւնը, կը տեսնենք, որ դա անյողակի բնոյթ չէ կրում, այլ տեսական է, դա թէ և իրաւարական բնոյթ չէ կրում, բայց եղի է տարիների ընթացքում. կարող է որ և է ձեւակերպութիւն չունենայ, բայց մտում է իր բարձրութեան վրայ, եթէ կան Հիմները, Եւ զո՞ւ միայն ծրարային համանմանութեան սղիւնը է—կան շատ աւելի ծօղիկ ծրարով կուսակցութիւններ՝ առանց որ եւ է ներքին կայի, որոնք չեն ստանձն փոխադարձ զգացմունք հանդէպ միմեանց: Ձե՛ն էլ կարող սակ, որ դա բղիւսում է փիլիսոփայական նման աշխարհահայացից»:

Այդ խորհրուար, միացեալ կապը կայունում է նրանում, որ պատմական զեպքերի բերումով նրանք կապւած են եղի՝ մէկը առսական, միւսը՝ Հայկական իրականութեան մէջ՝ ինչ որ մի մտերմական կեանքով, բնագրով, որ արտայայտում է երկու կուսակցութիւնների գործիակերպի մէջ: Ահարբիկէ Սագոսովը իր կեանքի վերջում կոչում է՝ «Թո՛ղ կորչի բանութիւնը» ուղղիով այդ խօսքը բանակարներին: Բոլոր դաշակցական գործիչները նոյն ճիշն են արձակել, ինչպես Արամ Արամեանը կտրազանի տակից՝ «Կեցցէ՛ պատուութիւնը»: Սոց.-Յե. դափոխական Կախաշեք, որ բոլոր հնարաւարութիւններն ունէր կառքի մէջ իր ուսմբը նետելով, վերջին վայրկեանին ձեռքը յետ է քաշում, որովհետեւ տեսնում է այնտեղ իր զոհի կողքին նստած նրա կնոջը: Եւ երբ հայ յոգափոխականը ասում է. «Գանանց երբեք ձեռք տալու չէ վրէժնիցիլը քաջ ֆիդան», ես այտեղ էլ տեսնում եմ համանման զգացմունքներ:

Յիշում եմ մի շարք ահաբեկչական գործիք՝ մեր կուսակցութեան համար կատարեալ Պաշտակցութեան ձեւքով և փոխադարձաբար, մեր կուսակցութեան ընձեռած օժանդակութեանը՝ զէնք, քրականութիւն փոխադրելու և այլ գործերում: Սրանք արտաքնապէս չեն երեւում, բայց կան ու կը մնան: Եւ կը ցանկանալի, որ այդ կապը մնար ոչ միայն յայտնա երկու կուսակցութիւնների, այլ և հայ ժողովրդի Հահերի համար: Եւ ինչքան որ առաջ մեծ ժողովուրդը մեզ հետ շփում է, անհրաժեշտ է սենեակը նրան որպէս բարեկամ՝ յանձնի Սոց. Յե. կուսակցութեան:

Իսկ այսօր օտարութեան մէջ էք տօնում Պաշտակցութեան 35 ամեակը, բայց դուք չէք տօնում մի պարտուած օր: Ձեր երեւութապէս պարտածի դրութիւնը չի ներկաշ-

նակում այն բարոյական յաթմանակին, որ ունեցաւ. Դաշակցութիւնը Բարոյական յաթմանակ կայանում է նրա գործունէութեան մէջ իր զիրքերի մէջ Դաշակցութիւնը ամօր է: Հայաստանում այսօր տիրող կուսակցութիւնը քաջ առ քաջ մօտենում է այն ծրարին, որ հետապնդում էր մեր, ինչպէս և մեր կուսակցութիւնը: Դատակարգային տարբեր շերտերի մէջ հակամարտութիւն որոնող կուսակցութիւնը այսօր աշխատում է ցուցադրել, որ նման բան չէ եղի: Եւ երբ դիտում եմ մեր կուսակցութեան օրգանական կազմը, ես տեսնում եմ, որ երկրի մէջ կայ մի խոշոր ոյժ, որ չնայած բոլոր «լիկելիպցեա»-ներին՝ հաշի է առնում: Երբ անցնում ենք գործնական աշխատանքներին, չեմ կարող գոհունակութեամբ չլիչատակել, որ Դաշակցութեան երկրում կատարած գործունէութիւնը հաշի են առնում նրա ներկայ վարչները:

Աւելին պէտք է ասել մեր կուսակցութեան գործունէութեան մասին: Հասարակ զուգարկութիւն չէ, որ Դաշակցութիւնը տարագիր է: Երբ հայ ժողովրդի երկու երրորդն է տարագիր, Դաշակցութիւնն էլ պէտք է տարագիր լինէր. նա պարտաւոր էր տարագիր լինելու: Եւ ահա, իր թեւերի տակ առած հայ գաղութները, նա աշխատում է հեռու պահել նրանց այլաբնութիւնից, օտար կործանարար պղծեցութիւններից, որպէսզի այդ ատաղձը նորէն անաղարտ երկիր տանի:

Արժանիքներ կան, որ շատ քիչ կուսակցութիւններին է վիճակւած, և դա այն նահատակներն են, որ տեղ է հայ ժողովուրդը յանձնին Հ. Յ. Դաշակցութեան դեկադարներէ: Եւ երբ այսօր տօնում են Դաշակցութեան 35 ամեակը, մէկ-մէկ պախի են իմ առջև լուսագուն ներկայացուցիչները այդ նահատակների, որոնցից՝ ակնածում են նաև նրանց թշնամիները: Երբ խօսում են ժողովրդական արթուն պահակի մասին, ես պատկերացնում եմ Խէչոյին՝ իր առնական ու վեհ հասակով: Ո՛ր ժողովուրդն է ներկայ օրերին տեղ այդպիսի Դարբեալիները: Մենք նրանց կենդանի ժամանակ չգնահատեցինք, և նրանք հանձնատօրէն ու անտրտունչ եկան ու գնացին:

Երբ մարդկային մեծութիւնների մասին է խօսք լինում, ես պատկերացնում եմ Արամին, նախ և առաջ, իբրեւ մարդ: Նման մեծութիւններ մեր պղծ տասնեակ տարիների ընթացքում հազիւ է ծնում:

Ժողովրդի Հոգեկան ուժի մասին է խօսում, և ես պատկերացնում եմ Ռոստոմին. քաղաքական-ազգային գործունէութեան բոլոր ասպարէզներում էլ նրա գործունէութեան մասին միշտ երկրիւթօրէն ենք մտածում: Ինչո՞ւն էր նրա պատմիչը. չէ՞ որ նա գրեթէ օչինջ գրաւոր հետք չի թողի, իսկ որ և է մեծութիւն սովոր ենք գնահատել նրա գրածքներով՝ հասարակական կամ այլ ասպարէզում: Ես երկտասարդ մարդ չեմ, բայց չեմ հանդիպած մի մարդու, որ այնպիսի հագեկան ոյժ ունենար, որ համակեր հանդիպողին, ինչպէս Ռոստոմը:

Երբ խօսք է լինում ժողովրդական անաղարտ պարզութեան մասին, պատկերացնում եմ Ջաւաբեանին, որ կուսակցականը և կուսակցութիւնը չէր գատում իրարից, որ ընադորէն զգում էր, որ ամէն կուսակցութեան արժանիքը կա-

յանում է նրանում, որ իւրաքանչիւր կուսակցական ձգնի, իր կաշիք ձեղքերը բանայ իր նպատակին համեմուտ համար:

Մտերիմ ընկերական յարաբերութիւնների ճապին խօսելիս՝ պատերազմում են Սարգիսն, որ իրապէս հայ ժողովրդի նամենաբարձրանալիք մարդն էր, որ կարծում էր, թէ բոլոր դրսի մարդիկ զարմանալի են և ինքն է միայն ամենազովորական մարդը:

Ահա այդ բոլորից յետոյ կո գտնում են, որ Դաշնակցութիւնը չպիտի մեռնի, որ այս 35 ամեակը պիտի հիմք լինի զի նոր 35 ամեակի, որ նա պիտի հասնի իր իգէալինս:

Անցնենք դեպի Բալկանները Բողոքարիայում «Վ. Յ. Գ Օր»-այ հանդէսները տեղի ունեցան Հոկտ. 4-ին Մօֆիա ծիլիպէ, Սիլվէն, Քաթար-Փազարճըզ, Ռուսճուք, Շուսէն Պուրկազ, Սթարա-Ջագորա և ուրիշ վայրեր՝ անէն տեղ առաջնացնելով ժողովրդական ընդհանուր խանդավառութիւն, Առանձնապէս բուռն ոգևորութեան մէջ անցաւ տոնակատարութիւնը Մօֆիայում, ուր իրենց մամակցութիւնն էին բերել և մակերդական յեղափոխական կազմակերպութիւնները: Հոգեհանգստաց յետոյ, ի միջի այլոց, ճառասօսեց «Անկախ Մակերգործ» թերթի խմբագիր Փէթէր Մըրմէլը, որ իշխելոց յետոյ առաւազներէ եղբայրակցութիւնը հայ և մակերդացի ժողովուրդների միջեւ և պարսեպելոց յետոյ՝ թրքական անարդ բռնակալութիւնը, յայտնեց անխառն հաւատ, որ ո՛չ մի բռնապետութիւն՝ լինի նա կարծիք սուլթաններից թէ Մուսկայի ստորապններից՝ չի կարող կեցնել հայ ժողովուրդը իր ազատագրութեան ճանապարհին... Հայ ժողովուրդը պէտք է շարունակէ ընթանալ իր պայքարի ճանապարհով՝ իր մեծ կուսակցութեան՝ Վ. Յ. Դաշնակցութեան արթուն ղեկավարութեան տակ: Ես լիայտյ եմ, թէ հետո չէ հայ ազատագրութեան օրը, երբ հայկական դաշակը պիտի ծածանի պատմական ու ներքինան Արարատի գագաթին»:

Բուն համազէպ փոքի աննցաւ «Մեղիկայ» պահում. որ ինչպէս էր խուռ բացմութեամբ: Ետտեղը մնային առանց տեղի, դարձը սանկուլաների վրա: Գրական ու երաժշտական մպակն, մէջ ընդ մէջ, առնախօսեցին ընկ. Յ. Տէվէճանալը և մակերդական «Ուլիտան» կուսակցութեան ներկայացուցչը Գիլիթը Անտոնօզը, որի ձապը բնդունեց յաճախ կրկնուող ծափահարութիւններով: «Մտքով կերթամ 35 տարի յետ, առայ մակերդացի գործիչը, երբ Քրիստոսփոր Միլլայէլեան, Ռուստոն և իր ընկերները հիմք դրին Դաշնակցութեան և մակերդացի ընկերների զեա միասին, զբնով ու սրով ճրագրեցին ձեր հայտնիքի և մեր հայտնիքի ազատութիւնը: Երկար է շարքը այն մեծ պայքարի, որ սկսում է Պոլսո, Վան, Սասուն, Մուշ Եարիստապոլս, Սեյանիկ, Քօսթուր, Օջրիա և վերջնում Հայաստանի և Մակերդայի իւրաներում ճղած անմոռանալի ճակատամարտներով ընդդէմ Քրիստոսի և Երրորդ Միլլայայիականի վիժածքների: Այդ օրից մինչև այսօր մակերդացիների շատ զոհեր տուին, մեծ յաջողութիւններ և յուսախարութիւններ ունեցանք, բայց մէկ բան սովորեցինք — յայ չընդ եղբայրական սքտութիւնների վրա, որոնք, ամօթ իրենց, թող տուին պորձանքու մեր դատը, որպէս փոխանակութեան միջոց, որպէս դրձձ ձեռք

բերելու համար քաղաքական և տնտեսական յաջողութիւններ: Մենք սովորեցինք նաև այն, որ բոլոր վիճակցութիւններից ամենաարժեքաւորը առաջադր և իրենց պարտութեան համար պայքարող ժողովուրդների վիճակցութիւնն է»:

Հոկտ. 4-ին «Հայաստան» թերթը լոյս տեսաւ բացառիկ համարով՝ ամբողջապէս նւիրւած Վ. Յ. Դաշնակցութեան և տպով մի քանի պատմական թանկարժեք «յիշողութիւն»-ներ և հետաքրքրական յօւսածներ:

«Վ. Յ. Դաշնակցութեան Օր»-ը փառաւոր անցաւ և Ռուսաբնիայում Այսպէս, Բուրեռուս հանդէսը տեղի ունեցաւ ընկ. Գ. Ղազարբախի նախադահութեան տակ: Օրուայ զվարար ստեղծութեան էին ընկ. Ա. Գրիլստոնտոնեանը Ս. Արարապեանը:

Յաւաստանում, մի շարք քաղաքներում — Աթէնք, Յիքս, Լուսիոն, Միտիլլի և այլն — նոյնուպէ կազմակերպեցին հանդէսներ, որոնք անցան ժողովրդական խանդավառ միտւորում: Հակառակորդները փորձեցին տեղ-տեղ արգելքներ հանել, բայց՝ ապարդիւս:

Ոչ պակաս խանդավառութեամբ «Վ. Յ. Գ. Օր»-ը տօնեց և Երևանում — Ալեքսանդրիա Հոկտ. 4-ին, Գանիբե և Քաթարճուկ. 10-ին: Ալեքսանդրիայում ընկերներից այցի դնային գերիդձանտուն՝ համալսեցաւ ընկերներին: Ապա ազգային վարժարանի սրահում տեղի ունեցաւ թէյտեղան ընկերների և համակիրների համար: Բանախօսեցին ընկ. Ն. Աղաբախ և Լ. Շանթի Գահրէի հանդէսը ունեցաւ համաժողովրդական բնարութիւն, նախադահեց ընկ. Լ. Օհանջանեան, բանախօսելու համար Ալեքսանդրիայից եկել էին ընկ. Ն. Աղաբախն ու Լ. Շանթը, որոնք ճառերը առաջ բերին անխառն ոգևորութիւն ներկաների մէջ: Վերին աստիճանի ջերմ ու ձեռքական միտուորում անցաւ «Վ. Յ. Գ. Օր»-ը և Քանիթայում, ուր մեր ընկերները ճառերով, երգերով, արտասանութիւններով և զանազան տօնական արտայայտութիւններով անցկացրին Հոկ. 10-ի երկուն:

«Յուսաբեր»-ի հոկտ. 10-ի համարը լոյս տեսաւ Յ էջից բազկացած և ամբողջապէս նւիրւած Դաշնակցութեան:

Երուսաղէմ «Վ. Յ. Գ. Օր»-ը տօնեց հոկտ. 11-ին յունաց «Սիօն» պարտեզում, երկուսու մեծ բազմութեան ներկայութեամբ: Գրական-երաժշտական մարից յետոյ բանախօսեց ընկ. Վ. Արծրաւին, որ փառաբանեց Դաշնակցութեան 35 ամեայ գործունէութիւնը: Ընկերաց ճառը ընդունեց ուժեղ ծափերով, հանդէսը թողեց լաւ տպաւորութիւն ամենքի վրա՝ նպատակով մեր զարգաւաչի տարածման Պարտախում: Հակառակ քաղաքական աննպատ զայմանների և երկրի խանակի վիճակի՝ Միւրիայում և «Վ. Յ. Գ. Օր»-ը առարկայ դարձաւ ժողովրդական ընդհանուր խանդավառութեան, Հոկտ. 3-ին «Նոր-Փիւնիկ» թերթը իր էջերն ամբողջապէս յատկացրեց Դաշնակցութեան նւիրւած յօւսածների ու նկարների Յաջորդ օրը, հոկտ. 4-ին, Քէյրթաբում, տեղի ունեցաւ բազմամարդ հրապարակային ժողով ընկ. Ի. Թիւրինձեանի նախադահութեամբ: Մէջ ընդ մէջ, երգերի և արտասանութիւնների հետ բանախօսեցին ընկ. Ա. Յովհան-

նէտանը, Շահան Նաթալի և յայտնի գրագետ Երուանդ Օսեանը՝ Յատուկ ուշադրութեամբ լսեց Եր. Օսեանի ճառը, որը, ի միջի այլոց, առաջ, թէ ինքը «ոչ պիտի գովէ Դաշնակցութիւնը, ոչ էլ պիտի քննադատէ, երբու դերերն էլ Հաւատարարպէս գտնելով անկողնաշաճ Անկախած է, որ Դաշնակցութիւնը միւս բոլոր կուսակցութիւններէց եղել է ամենագործը և շարունակած է ամենից շատ ազդել Հայ Հանրային կեանքի վրա Ասածոյ վրա յոյս դնելով Հայը սղտաութիւն չի ստանայ, Ասուած ճուռացի է մեզ Դեմք է, որ պէտք է ստեղծենք ասուածներ ազատութեան տիրանալու համար... Անկարելի է, որ դաշաբարը, զոհարութիւնը և թափուած արիւնը ի վերջոյ սպաւած արցիւնքը չտան»:

Քեռապուլու «Հ. Յ. Գ. Օր»-ւայ տոնակատարութիւնը զուգարկեց «Հ. Յ. Գ. Յան» բացման հանդէսին, հոկտ. 25-ին՝ ընկերներէի ու Համալիրներէի մեծ բազմութեան մասնակցութեամբ: Հանդէսին նախադահլից ընկ. Ա. Ինէճիբիեանը, որի բացման ճառից յետոյ եղան բանախօսութիւններ, արտասանութիւններ ու երգեր: Հաջեպուլու Հոկտ. 18-ին, «Մինէմա Օրիանթալ»-ի ընդարձակ սրահը ծայրէ ծայր լիցն էր երկսեռ բազմութեամբ, որ ջերմ ոգևորութեամբ ծափահարեց օրւայ ատենախօսներին, երգիչներին և արտասանողներին: Յաւեթայ շրջանի հանդէսներին խաղաղեցին յորդաւատ անձերները, բոյց և աշիւտ Հոկտ. 18-ին Խաբազիի ազգային վարժարանում սեղի ունեցաւ հանդէս, որին, սակայն, շատերը զիարդացան մասնակցել սեղի սա կատարեան պատճառով: Անէն կողմից յայտնուած փափաքի վրա որոշեց շրջանի միւս գիւղերում էլ կազմակերպել նման հանդէսներ:

Յիշեմք նաև «Հ. Յ. Գ. Օր»-ւայ հանդէսը Թաւրիզում, Նոյ. 28-ին: Լիլուայի պարոցի սրահը լիքն էր հոծ բազմութեամբ: Թե՛ն զարդարուած էր Քրիստոսփորի, Ռուստմի, Զաւարեանի, Վաանեանի մեծապիւր նկարներով: Նախադահլից ընկ. Ալ. Յովհաննէսեանի բացման խօսքերից յետոյ եղան խորհրուած բանախօսութիւններ ընկ. Գ. Յակոբեանի, Հայր Աբրահամի և Յակ. Ճէր-Յաղորեանի կողմից: Կային արտասանութիւններ, երգ ու նազ: Ծառերը ընդունեցին ոգևորուած ծափերով:

Այս ամփոփ տեղեկութիւնները հաղել թէ կարող են սույ ամբողջական պատկերը «Հ. Յ. Գ. Օր»-ւայ հանդիսութեանց բոլոր շրջաններում: Անէն տեղ, ուր այդ օրը կարելի եղաւ կազմակերպել Հաւաքայի՞նք ու հանդէսներ, երեսուն եղան ժողովրդական լայն գտնելութիւն և երեսասարգութեան անխառն ոգևորութիւնն ու համալիրեցը հանդէպ մեր կուսակցութեան: Մի շարք վայրերում կատարուած հոսնդէսներ ծախն զգալիաբար, տեղեկութիւններ ջուներէք մեր ձեռքի ստի: Բոյց այս թերի պատկերն էլ բուսական է տեսնելու համար, թէ բարյական ու կազմակերպական ինչ խոր արձաններ է ձգել Հ. Յ Դաշնակցութիւնը հայ իրականութեան մէջ: Իրբեք առաջին փորձ, «Հ. Յ. Գ. Օր»-ւայ տոնակատարութիւնը կարելի է համարել անպայման յաջողուած Յաջող ստիլ, յոյս ունիւք, այդ օրւայ հանդէսները կանցնեն է՛լ ակելի կազմակերպուած և զորափարական ու ներթական ակելի հարուստ նաճուճներով:

Ինչպէս և ենթադրու էր 10-րդ Ընդհ. Ժազովը «Հ. Յ. Գ. Օր»-ը եղաւ սրբազանիւրի ու կազմակերպութեան, կուսակցական գոյափարանի ժողովրդականացման ու դաստիարակչական հչոր միջոց: Այր մարմիններն ու գործիչ ընկերները ուշապիւր ու մանրամասն ուսումնասիրութեան առարկայ պէտք է դարձնեն այդ օրւայ հանդէսներէի ու սրբազանիւր կողմից արձանագրութեան դրական ու բացասական կողմերը և աշխատեն սպազարուած, խուսափելով բացասական երեւոյթից՝ լայնօրէն օգտագործել դրական կողմերը: «Հ. Յ. Գ. Օր»-ը այսուհետեւ պէտք է լինի զաշնակցական սրբազանիւրի և կազմակերպութեան օր:

ԹՂԹԱԿՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՆԻՐԿՈՎԿԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԳՅԱԿԻՆ ԳՐԵՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆԵՐ
Ե Թ Հ Ո Ս Ս Ե Ն Ե

Թիֆլիս, 9 Հոկտ.

Ձեռնածօրէն համայնախորհրդը Անդրիովկայի վարչաձեւը կազմակերպեցին այնպէս, ինչպէս որ այդ նախատեսուած էր մեր 1907 թ. Երազկըք բոյց փաստօրէն նրանց հաստատած Դաշնակցութիւնը այնպիսի էութիւն ունի, որ նրա սակ Հայաստանը և հայութիւնը Անդրիովկասում աւելի հեռուողականօրէն իրաւարկուած և շահագործուած են, քան թէ ցարկան բեմի մասնակի Աւելին՝ Հայաստանն այսօր ակելի վառթար տնտեսական շահագործման է ենթակայ, քան թէ որ և է ուսածրթ գտրթ ինքրիակախական պետութիւնների կողմից:

Անդրիովկայի Խորհրդային Դաշնակցութիւնը հիմնուած է հայութեան ազգային և տնտեսական իրաւարկներն վրայ, որովհետեւ երեք պետութիւններից՝ երկուսը ստացել են ի հաշիւ երրորդի (Հայաստանի) Այսպէսպէս, ցարութեան խիջեանը, Ղարաբաղը, և Գանձակի լեռնային մասը: Հուսատանի ներկայ վարիչները ոչ մի օթ չունենալով բուն ժողովրդի մէջ՝ որպէսիւր կարողանան ուսանայ վրացի և թաւար կոմունիստների զինական և քաղաքական օժանդակութիւնը իրենց բուսակցութիւնը Հայաստանում հաստատ պահելու համար՝ զիջել են հայկական շրջանները իրենց հարեաներին, որով թէ՛ այդ օժանդակութիւնը ապահովուած կը լինի և թէ՛ հարեան ժողովուրդների շովին տարրերը կը կապին խորհրդային իշխանութեան, տեսնելով իրագործուած իրենց ազգայնական ծրագրերի մաքսիմալ պահանջները խորհրդային իշխանութեան օրօք: Դրանով Ռուսիոյ հայ գործակալները հիշատանում են Ռուսիոյ տիրապետութիւնը Անդրիովկասում:

Այս երևույթը ազգայնացման համար բուսական է միայն մատանշել վրացի ազգայնականների (Նայինալ-Դեմոկրատ) այսօրւայ դիրքը հանդէպ խորհրդային Վրաստանի: Վրաց տարագրութեան, ազգայնական, շովին մասը, Վեշա-

պիտ. գլխավորութեամբ յարուս է խորհուրդներին, որովհետև ոտեղծուած պայմաններու վարստանը արտօնեալ քաղաքական և տնտեսական դիրք ունի Անդրկովկասում և վայելում է այնպիսի բեօթիմ ներքի կենտրոն, որին Հայաստանի ազգայնականութիւնը, իր պայմաններին նայելով, նախանձել կորող է միայն:

Թէ ինչով է տարբերուած Հայաստանի իրաւակարգը հարեւանների իրաւակարգից՝ ցոյց է տալիս հետեւեալը: Հայաստանում ոչ մի նախկին հասարակական կողմակերպութիւն գոյութիւն չունի այժմ: Իսկ վարստանում զուտ ազգայնական նախկին կողմակերպութիւններից գոյութիւն ունին և վայելում են իշխանութեան օժանդակութիւնը («Գանատիքա») հրատարակչական ընկերութիւնը իր «Գանատիքա» օրգանով: «Ճանաչակիւն» (կօօպերատիւների միութիւնը) Մեօցի է նոյն անկախ կողմակերպութիւնը, և ոչ թէ Հայօսօպի նման դարձել պետական աւետարանի օգտաների ստորկը: «Շէփարձէի» մարմնակիրթական կողմակերպութիւնը, ազատ գործում է վարստանի բոլոր սնկիւններում: Թիֆլիզում, ուր վրացութիւնը ազգայնականութեան 25% է կազմում, տիրապետում է բուն կերպով վրացական լեզուն: Նոյնիսկ Ախալքալաքի գաւառում բուսական չէ որ բոլոր պարտքներում պարտադիր է վրացերէնը, այլ և գաւառի ազգայնականութեան 7% կազմող վրացիները ունին միջնակարգ դպրոց, իսկ 80% կազմող հայութիւնը չունի միջնակարգ դպրոց: Այդ գրիթէ զուտ հայկական գաւառում գաւառական գործադիր կոմիտէի նախագահն է վրացի, իսկ փոխ-նախագահը՝ թաթար Ռասուլ-զադէն:

Անդրկովկասի թաթար ազգայնականութիւնը հնարաւորութիւն ունի համարյաւորակ ցոյցերով զբաղելու ճալաների առաջնորդութեամբ: Վերջերս նման մի ցոյց կազմակերպեցին Երեւանի փոքրամիւս մահակականները մի ճալանի առաջնորդութեամբ և իշխանութեան ծանակցութեամբ: Իսկ և՛ Երեւանի հայը փորձեր ցոյց կողմակերպել, օրինակ, Իմերէ կատարածի առթիւ՝ իշխանութիւնը նրան կը ցրէր գնացրիւններով:

Տարիներ է արդէն, որ Նուխու Արեշի հայութեան Մնացորդները քշուով Հայաստանից (Ջանգիրաւարից) թախում են Գանձակի փոքրցիւրում. ոչ Հայաստանի «կառավարութիւնը» և ոչ էլ Արրէշտի կամ Անդրկովկասի միջազգայնական վարիչներ մաս-մասով չեն կտրուած նրանց համար. իսկ Ջնգիրաւարի թաթար փախուսականները վերադարձել են իրենց գլխիցը և յետ ոտաջի իրենց ունեցածը: Այսօր նրանք սակայայն համեմատութեամբ, շատ աւելի մեծ թւով դպրոց ունին, քան թէ հայ ժողովուրդը նոյն պիտի ասենք և նախիջեան-Շարուրի հայ և թուրք գաղթականների մասին:

Արրէշտի թաթարները միշտ յատուկ «գիրուկուն» կըլուած ընկերութիւնների միջոցով հարգարկից են մահակական աշխարհին և Պալոյ մամուլի մուտքը ազատ է Անդրկովկաս, մինչդեռ որ և հայ թիւթի մուտքը թայլարուած չէ:

Մի փոքր օրինակ ևս.— Թիֆլիզի հայ թատերախումբը ցարական իշխանութեան ժամանակ շարժական միայն մեկ անգամ կարող էր ներկայացուցնել այս Արախտական թատ-

րուում. այժմ էլ, չնայած վրաստանի «ազատ» կարգերին, նոյն դրութեան մէջ է մեր թատերախումբը:

Այսօրու իրաւագրութեան մասին ինչ վերաբերում է անտեսական շահագործման՝ նա աւելի ցայտուն է և կարգաւ խորհրդային մտնուում ազգայնական իւրացանչելք երկը բաւուց մէկը («Ինքերկախական») խօսքն է, այն ինչ հէնց այդ խօսքով պիտի օրակի Խ Անդրկովկասի և Ռուսիոյ անտեսական քաղաքականութիւնը Հայաստանի վերաբերմամբ:

Հայաստանի առևտուրը կատարում է Թիֆլիզի միջոցով և դրա համար Հայաստանի ժողովուրդը վճարում է Թիֆլիսում (այսինքն վրաստանին) փթալին տուրք: Ըստ «Մարտակոչի» (թիւ 230) Հայաստանի միայն մի ստուրայ սպառած շաքարի համար հայ ժողովուրդը վճարում է 2550 բ. բարալին և 600,000 բ. մաքրային տուրք: Բայց մեր երկրի ազգայնականութիւնը նոյն տարւայ ընթացքում սպառել է ուելի մեծ քանակով կտորեղէն, ախիւր և այլն, և այդ բոլորի համար Հայաստանի կիսաբազմ գրկայցին պիտի վճարէ տուրք վրաստանին, որով թէ սպառողն է շահագործում և թէ երկիրը իր եկամուտի աղբիւրներից զրկուած:

Այս բոլորը անուսն են ոչ թէ սակեւանները կամ վաճառականները, այլ պետական առևտուր օրգանները: Թարական բեժիթի ժամանակները Հայաստանի ամէն մի փոքր գիւղ կարող էր տնտեսական ուղղակի կազմը հաստատել Ռուսիայ հետ, իսկ ներկայ խորհրդային «հաւասար» պիտութիւնների գաշակցութեան մէջ մի անբողջ երկիր պիտի կրկնակի վճարուներ անի իր հարեւանին, սրից նա ազատ կը լինէր ամէն մի իրաւագրուած, թեւեւ նոյն իսկ ինպերկախական գաղութներում...

Պ. Արգանը ասում է. «Լրագրական յօդուածի շրջանակում, մանաւանդ իբր հարցը դրում է միայն սկզբունքօրէն, ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ սպառելու այն բոլոր տնտեսական, առևտրական, ֆինանսական և քաղաքական շեւանները, որ Հայաստանին հասցնում է առևտական սպարանքները Թիֆլիզից մատակարարելու սխաւեճը»: Միայն այդանքն, ոչ մի տխրակ ինպերմայից մի մասին... Յիմարութիւն կը լինէր կարծել, թէ այս իրատեսակ ինպերմայից չէ ընդունում խորհրդային հայ վարիչների կողմից. ընդունում է, բայց չէ՝ որ նրանք շահագրգոււած են Անդրկովկասան ներկայ դաշակցութեամբ, որը գոյութիւն ունի, որովհետև Համայնակարները Հայաստանի 1 | 3 մասը գրիւն են Արրէշտի, իսկ միւս 2 | 3 ը մասն էլ վրաստանի տնտեսական շահագործմանը...

Փաստերի այս շարքը կարող ենք ընդարձակել ցանկացածի չափ: Բայց այսքանն էլ բուսական է գողգոփար կողմերը համար այն ազգային և տնտեսական իրաւագրութեան մասին, սրի մէջ դրում է այսօրուս Հայաստանը, որպէսզի մի բուսական հայ բոլշեւիկներ կարողանան իրենց իշխանութիւնը պահպանել այս գոթալու երկրի գրկին:

ԱՐՈՏ

ՄԵՐ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ռոստով, 20 նոյմ. 1925

Մարդ առթ և նախատինք կ'դրայ այն եւրոպական օգնիչաւոր և անցնից» ճամբորդներու վախարէն, որոնք մարդկային խիղճը կորուսած, սովետական կոմիտարներէն աւաջնորդելով, բանի ճը օր ինքնաշարժերով ու կաւքերով կ'դրոնուեն Հոս կը գրեմն ցոյցադրութեան Համար կաշաւորած, պատրաստած յատուկ Հիմնարկները (սրբանոց, բանուորի սան և այլն), և կը վերադառնան Եւրոպա, դեմոկրատիայի յուզած խիղճը խաբելու պոյժաւս զոյներով նկարագրելով ռուս բանուորի և զիւրացու կեանքը:

Ըստ խորհրդային ճանուրի՝ եւրոպական բանուորները, անշուշտ նման ոտայտը լուրերու վրայ Հիմնուած, ժողովներու մէջ կը յայտարարեն, թէ ռուս բանուորը իրենցմէ ալեկ կեանք ունի Ասոր պատճառն անշուշտ այն է, որ նման պատճաւար» ու սարքած պատվիրակութիւնները կ'ազատազին ճշմարտութիւնը և աշակերտով մեծամասնական-բռնակալական ռէժիմին տակ գալարուող ռուս աշխատու. րութեան պարտիս ամարգորէն կը դաւաճանեն:

Գոնէ Հայ աշխատարութիւնը այս մտորութենէն զերձ պահելու Համար աւելորդ չեմ սեղիս «Իրօշակի» մէջ քանի մը խօսքով ներկայացնել մեր կողմը:

Այս դժբախտ երկրին մէջ անհասանք, տանեակներ,— գուցէ մի քանի Հոգար մարդ կայրին զոչ ու բաւական իրենց վիճակէն, լուս ռոճիկով ու յարմարութիւններով Սա-կայն ասոնք տէրերն են՝ վերին խումը: Գուցէ կարծիցը բանուոր կամ գիւղացի Երբէք: Բանուորն ու զիւրացին Հ'ուս են անոնց շարքէն: Հու կը գտնէք նախկին Ն'կողայանս Հայկառաքաբոխական սպանիս ու ճառայող-ներ, գաղափարադարիկ, ճոճեմտին յարճարող մարդկներ, ոչ ոնք գիտցած են քողարական կէլուի նժարի թեքումները ժամանակին գուշակել և ըստ այնմ իրենց գոյնը փոխել: Ասոնք անցած են ոչ միայն մէկ քաւարանէ, այլ բազմաթիւ Երբեմն մեծարիխաւ, ուսանող ժամանակ ուստիկնութեան գործովու, ապա կապիտ, յետոյ սովետակ գաղաբական, անկէ ետքը էս-է, ձախ էս-է և այժմս վերջուպէս կառ-կ սորթի մեծամասնական Այս ճամբան տնցած են երկուս սարկելու ընկալցին, «պաղտոյցիներ» տարվ և իւրաքան-չիւր կուսակցութեան «Համազելով» իրենց «անկիզմութեան» մէջ, յասակալու մեծամասնականներուն Համոցելու Համար աջ ու ձախ գիւղակահարելով, մասնելով, թայանելով իրենց եւէլընընկերները կամ բարիկաճները: Սովետական վերին խաւի, կ'ուստարողներն մի մասը այս «Երգաբոխականներն են»:

Ի իջել այլըք ըսած, որ իրբեմն ազաւթեան Հտու-ւաներով, ասոնց դեմքը կը բացել և կուսակցութենէն զուրս կը շարտուին. սակայն այդ անորժեք կոմիտէ մըն է, որով-հետեւ այս ճարտիկները կրկին ներս սպողակելու և բարձր պաշտօններ ձեռք բերելու ճամբան ալեկ գիտեն...

Մաքուր անհատներ սակաւաթիւ են և անոնց աշխա-տանքը կաթիլ մը ջրի նման կ'անհետանայ, փտութեան, զեզ-ձումներու ու շահատակութիւններու ծովին մէջ:

Օրինակի Համար ես կրնամ ձեզի պատմել իմ տորած՝ չիւս. Գովկասի քաղաքներէն մէկը կեանքի մասին, որը Հա-մեմտարար կուշտ է, Հայաստան, ամուսնաշահ և իտղաղը

Այս քաղաքին մէջ յիշածս «վերինէն» յետոյ մեր ուշադրութիւնը կը կեդրոնանայ այն խաւի վրայ, որի ա-նուշը աշա 10 տարի է կը շահագործէ մեծամասնական չեկիտական Հորբան՝ գիւղացի և բանուոր: Գիտէք, որ Ռու-սաստանում եղած են սովի և սովամահութեան տարիներ, երբ գիւղի ու գիւղացիք ճանձի պէս կ'ստորկեցան, երբ երկ-րի սովետական ստորագիւրը զօրքով օրկիցցին թշուառ սովահար շրջանները, որպէսզի սովահարները չ'տարածեն, «չխարակին» միւս շրջաններն ա... և իրենց կարծիք խիղճը Հանգստացոյցին: Սակայն այսօր սով չկայ. և մոտեսանող խօսքս կը վերաբերի Հոգառատ շրջանի մը:

Մեր քաղաքին մէջ կեանքը անասահայտ է: Ի՛նչուս Կը կարծէք «սովետականերու» ճանքէն, կամ կատարեցողութեան-ներու Հրոտակային շարժումներէն ո՛ր, գործազարկ, կիս-վայրենի և փոզոց նետած բանուորներէն, այն բանուորներէն որոնց տիկտատուրան կը տարածի լայնածաւալ կոյսրու-թեան մը վրայ:

Ասոնք բանուոր չեն այժմ. անգործ բաւն ոչ ասոնց չի յարմարի, ասոնք բոսիակներ են՝ կամ «նախկին» բանուորներ:

Մարմինը կիսամերիկ, բուրջերու մէջ փաթկուած, թափ-թփած ու կեղտոտ մազերով, սովորաբար բոլորն, զազալած ու կիսավայրենի դէմքով, արիւնուշտ Հոյճոցքով ու Ֆի-նական դանակը ցնցոտիներուն տակ թազոյցած կը շրջի բոսիակը: Հասակի և սեռի խորութիւն չկայ — Հասասարու-թիւն է: Բարիակը կ'ապրի կաւակալութեան պատրաստած Հանրակացարաններուն մէջ՝ Կուրանի ափին: Ասոնք այն Հանրակացարաններն չեն, որոնք կը պտորաստակն եւրո-պական ճամբորդներուն ցոյց ապուս Համար: Մարագաձեւ փայտէ շէնքից, Հազար ու մի կարկասանով ու ձուկերով կեղտոտ, խոնաւ ու գարշահոտութեան մէջ կորած: Ասիի շուս Հանրային գիւղեմանոցներ են ասոնք, որովհետեւ դժար թէ ապրելու յոյս ունեցող մարդ արարածը Համա-ձայնի Հոս օր մը գլուխ գինու:

Ա՛հա աչքիս տեսածը՝ ընդհանուր մարագաձեւ տուն մը, մէկ կողմը պտուղած են խոնաւ դեանին նիշար ու կմտա-բացած հիւանդիւր, ասոնց կողքին ինկած են Հին ու եւր մեռելներու դիակները, սրոնց գարշահոտութիւնը կը տա-րածի շուրջը ու միջուրտը սպանիչ կը դարձնէ: Աս այս գերեղմանոցում Հոգեվար հիւանդներու ու բացալուող, լուծ-ւող դիակներու կողքին մահաւան թեկնածու, կենդանի բու-սիակներ՝ ամգոյն, կմտաբացած ու կիսավայրենի դէմքերով կ'զբաղին իրենց «ուտօրս աշխատանքով» այլոյնքն ձեռք ձգածը՝ կուտեն և... թուղթ կը խազանէ Ասոնցն շատերը կանաչով է որ կը սնին, միւս երջանիկ մասը, աւելի ճար-պիկները փողոցները կը շրջին, աղբանոցներէն ուտակիք կը Հաւաքեն՝ ոսկոր, կերակուրի մնացորդ և այլն:

Ք Ա՛հա այս կենդանի մեռելներու վաճճանի է, որ կեանքը անապահայտ կը դարձնէ: Ասոնք կը շրջին քաղաքն ու շրջ-ջակայքը և օրը ցրկկին կը դբաղին գորութիւնով, թայանով սպանութիւնով: Թայանը կը կատարել ամենապարզ ու փոքրիկ «գորութեան» միւսնաւ արիւնուշտ դեպքերը:

Օրինակ, շուկայի մէջ պարէն գնած ես և ուշադրութիւնդ մի բույն վրայ չեմ. ինկոյն գործիւրդ կամ գնածդ կ'անհետանայ. Բախտիկները կը հետեւին քեզ կրնկուրտ, և այնքան շատ են, որ ազատի չես կրնար:

Տան կը հասնիս, եթէ ճաշացածք քանի մը բույն գուռ բաց ձիւցիր, անմիջապէս ետեւէջ ներս կը սարդին և հանդիպած իբր կ'իջարհեն: Գիշերները գուռերը ու լուսաճառները բախարկ կ'ան կտրելով ստոնիներ կը կողպտանին: Առկայն քանի յարմարեալ է հագուստի գործիւնը, միշտ կըլլայ բնի՛ բռնագրասունը:

Երկուշաբթի ժամը Երեւոյն կտրեց պատահած քաղաքացու վերաբիւն և ողջ հագուստը վրայէն կը հանեն ու կը թողու ձեռքը: Եղած են դեպքեր, որ այս թշուառները ձեռնուան ցրտին, միջեւ ստան հասնիլը պարտեմ, ու մեռած են:

Այս երեսուցը այնքան ընդհանրացած է, որ ճարտիկ, միտակ, Եւէն յետոյ անհրէն զուր չեն կ'լլեր, այլ խնքովին կ'ելլեն: Յաճախ բախտաբաւունը կը վերջանայ սպանութիւնով և որ չըլլար, որ քանի մը սպանութիւն չկտարուի բուրակներու ձեռքով: Պաշտօնական ժողովներուն (ի միջի այլոց ստոնց թիւը տեսաւ է) սենիդիները կը պահանջեն «ընկեր կոմիտաներէն» որ միջեւ Երբ ամէն զործ լինայ, քանի որ ոչ ստիկանութիւնը, ոչ ալ ողջ կտարուութիւնը չեն կրնար երաշխաւորել Եւէն յետոյ ստան վերադարձողի կենսի սպահովութիւնը: Գործին թէ ժողովուրդը ընտելացած է այս կենսավայրերի վիճակին և հեղանակով կը կրկին «միջեւ ժամը Երբ քեզի ժամը Եւէն ետքը ինձի» բախտական նշանաբանը:

Ինչպէս կը տեսնեք «բանարի զիկատուրան» կատարեալ, բայց տառայ ժամը Եւէն ետքը միայն:

Ըսինք արդէն, որ թայանի և կողպտանի հոգի վրայ ոճիրներն ու սպանութիւնները անպակաս են:

Ա. քաղաքում բժշկի մը կ'ան տղանուով, 25 թ. գարնանը տուն վերադառնալով «անգղաշուքիանք» քանի մը բույն լուսաճառը կը բանայ օղբ ճարտիչու համար, և ինքը բազմոցի մը վրայ կը պառկի, արդէն փեղիկը փակէ և սպա բնանայ: Օրուայ ուշտատանքէն զարթած բունը կը տանի: Քանի մը բույն չանցած զարտնամուտ բոխակ մը, ֆինական զանակով զինեալ ներս կը ցտակէ բաց լուսաճառէն և կ'սկսի պառկած բժշկի կողմը կտրի: Սարսափած բժշկի վի կը թախ, բնագրական ուժով շարժումներով յետ կը մղէ գանդիկ և կ'սկսի հոշիլի հարձակումներով պաշտպանել: Երկար ճառագուստ մը ետքը, յուզած բոխակը կը յաջողի կրկին լուսաճառէն զուր ցտակել և անկայանալ մտքին մէջ:

Մերկը զլիսաւոր փողոցներուն վրայ կան պահակներ (քաղաքապահներ) սակայն զիշերը, ճանաւանդ քաղաքի կեցողներն քիչ հետաւեցիլը բախտիկներու թագաւորութիւնն է: Ես կային մէջ շատ անգամ անբարձր խանութիւնի կը զուարկուի, թեպէտեւ հոս պահակները անլի շատ են... Բախտը չի քաշիլ իշխանութիւնէ, չի վախնար բանտարկութիւնէ, որովհետեւ զարք սարգիտ ֆիլ բայցնէ կը մեռնի, իսկ բանալին մէջ գոնէ նազազայն սնանկ մը պիտի ստանայ: Ձի վախնար մահէն և թիկնայէն: Եղած են պեղա-

կահարութեան դեպքեր, սակայն պարզները նոյն ոգով ու եռանդով կը շարունակեն իրենց ընկերներու գործը:

Ելապէս վերած է բանարին ու զիւզացուն սովեակտե կործիր բթամտութիւնը, և իշխանութեան ու զիկատուրայի բարիքներով շրջապատած զանանք:

Լուս չէ նաև գործի զուր կանթած բանարներու վիճակը: Ձեռ կրնար յիշիլ ստոնցն մէկը, որ գոհ ըլլար իր տեսանակով վիճակէն. բոլոր կիտաբալց են և կարելի մէջ:

Ես ուսուցիչ էի: Մեղի հրահանգած էր բարձր կտրգիրու աշակերտները որոշ հարցացուցով ուղարկել բանարներու մաս, որպէսզի տեղեկութիւններ հաւաքեն անոնց տնտեսականի մասին: Բանարներէն շատերը չէին ընդունիր մեր փարբիկ հասարակագետները, երեսներուն պառայով «Ձեզ պէ» շտախր են զահանար տարիլ: Թողէք մեր իզով տապակիւնք»: Անոնք որոնք կ'ընդունէին և հարցերու կը պատասխանէին, կը պարզէր, որ բարձր կուտան կիտաբալց, ողորմելի վիճակ:

Գիտնքը սուգ է. սպարները շուկայէն օրը օրին կ'անհետանան: Մտիլ վաճառականները գործ շարունակել չեն կրնար. «Թիկուր» սենցոյ և պետական հիմնարկներէն «ամէն» ճանապարհով ապրանք զուր բաշտիրն են, որ դեռ կը դիմանան:

Այս է ընդհանուր կացութիւնը ողջ Հիւս. Կովկասի մէջ: Կեանքը կ'ընթակնայ հետեւին, մի կտր հաց ճարտիչու համար, որը այնքան ալ դիրքին չէ բանարի և զիւզացու թագաւորութեան երկրում: Արդիոք այսպէս կապրին մեր վիճակին ճանախանոյ» Եւրոպայի բանարի բը...

է. ՄԱՍԵԱՆ

ԲՆՅՈՒՆԸ Է

ԲԱՒԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԳՐՕՅԱԿ»

1926 ԹՈՒԱՅԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

ԲՆԾԵՆԳԻՆ

1.— Ճրանտ, Սլերիա, Պելճիքա, Պուկարիա, Յունաստան և եւրոպական միւս երկիրները տարեկան 25 Փրանք.

2.— Հիւս, և Հորու. Ամերիկա, Անգլիա և զարդութիւնները, Արկատոս, Պալեստին, Միջագետք, Պարսկաստան և միւս երկիրները տարեկան 2 տողար

Առանձին թիւը կ'արժէ 2,50 Փր. կամ 20 սենթ. Բաժանորդագրութեան և վարչական գործերու համար վիճել՝

S. Ter-Tovmassian
3, rue Lesage, Paris (20) France

Le Gérant: E. BUAT

Imp. TURABIAN 227, BD. RASPAIL, PARIS